

TÜRK HALK EDEBİYATININ ERMENİ KÜLTÜRÜNE TESİRİ

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi Yayın ARSİT Bölümü	
Genel No.	1249416
Tapa No.	85

AKADEMİ KİTABEVİ

1992

ISBN 975-7395-04-08

AKADEMİ KİTABEVİ

Kazım Dirik Mahallesi

159. Sokak, 6/A

BORNOVA-İZMİR

Tel: 88 45 91

Gelecek Matbaacılık ve Yayıncılık

143. Sokak 17/B

ÇAMDİBİ-İZMİR

ÖNSÖZ

Türkler, Ermenilerle ilk defa 4. yüzyılda Kafkasya'da temas kurmuşlardır. XI. yüzyıla kadar zaman zaman bu temas devam etmiş ancak kültürel anlamda bir etkileşimin olup olmadığı konusunda fazla bir bilgiye sahip değiliz. Malazgirt Zaferi'nden sonra bilhassa Anadolu'da, Türklerin hakimiyetine giren Ermeni toplumu, yüzyıllar boyu sürececek geniş imtiyazlara sahip oldular. XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren bu imtiyazlar ve Türklerin hoşgörüsü ile devletin her türlü hizmetinden istifade etmek suretiyle, kendi kültürlerini, dil ve dinlerini muhafaza etmişlerdir.

19. yüzyılda bu durum daha da gelişmiş, Ermeniler, devletin en üst kademelerinde görev almışlar, hatta bakanlık bile yapmışlardır. Ancak, I. Dünya Savaşı sırasında, bunca iyiliğe ve hoşgörüye rağmen ihtilaf devletlerinin kışkırtmaları ile komiteler kurarak yüzyıllardır komşu olarak iç içe yaşadıkları Türklere ihanet etmişler ve bu dostluğu dinamitlemişlerdir.

Yüzyıllarca süren Türk-Ermeni münasebeti hayatın her safhasında mutlu ve semereli sonuçlar vermiş, başta İstanbul olmak üzere, büyük şehirlerde Ermeni cemaati sürekli gelişmiştir.

Bir zamanların "Tebaa-ı Sadıka" veya "Millet-i sadıka" olarak isimlendirdiğimiz Ermeni halkı, Anadolu halk kültüründen etkilenmiş, başta "Aşug"lar, Türk aşıkları gibi faaliyette bulunmuşlar ve Türkçe şiirler söylemişlerdir.

Anadolu Türkü de bu Ermeni aşuglarını Türk aşıkından farklı görmemiş, Ermenileri de halk hikayelerinde, masallarda birer kahraman olarak değerlendirmiştir. Hatta Kerem ile Aslı'da olduğu gibi din ve milliyet farkına bakmaksızın, kahramanların yarısını Ermenilerden almakta mahzur görmemiştir.

Bu kitapta Türk-Ermeni kültür münasebetleri içinde, halkın bu konudaki görüşleri ve yüzyıllardır nasıl iç içe, kapı komşusu olarak yaşadıklarını gösteren yazılar yer almaktadır. Bunlar muhtelif zamanlarda verilmiş konferanslar ve kongrelerde sunulmuş bildirilerdir. Zaman zaman tekrarlarla rastlanmışsa sebebi değişik zamanlarda ve değişik muhitlerde konuşmalar olmasındandır.

Değişik yerlerde yayımlanan bu yazıları derleyip toplayan Akademi Kitabevi'nin sahibi dostum Emrehan Küey başta olmak üzere emeği geçenlere teşekkür ederim.

25. 10. 1992

Bornova

Prof. Dr. Fikret Türkmen

İÇİNDEKİLER

Önsöz	V
İçindekiler	VII
Tarih Boyunca Türk- Ermeni Kùltür İlişkileri	I
Türk-Ermeni Halk Edebiyatı Münasebetleri	14
Türk-Ermeni Aşık Edebiyatı İlişkileri	24
Köroğlu'nun Özbek ve Ermeni Varyantları	34
Türkçe Söyleyen Ermeni Aşugları	44
Ermeni ve Gürcü Yazılı Kaynaklarında Köroğluna Ait Şiirler	54
Ermeniler Arasında Türk Halk Hikayeleri	66
Ermeni Hatırları ile Basılmış Bir Meddah Hikayesi: Kapucubaşı	73

TARİH BOYUNCA TÜRK- ERMENİ KÜLTÜR İLİŞKİLERİ*

Türklerle Ermenilerin tarihteki ilk temasları, son yıllara kadar 7. yüzyılda Hazar Türklerinin Kafkas bölgesine yaptığı akınlar sırasında başlamış kabul ediliyordu. Ancak Azerbaycan'daki son araştırmalar, bu temasların 4. hatta 3. yüzyıllara kadar indiğini ispatlamıştır. Bu hususta, Eski ve Yeni Ermeniceyi de çok iyi bilen Azeri bilgini Prof. Dr. Mirali Seyidov'un yayımlanmış araştırmaları yeni bilgileri ve yorumlarını ihtiva etmektedir. (Azerbaycan-Ermeni Edebî Elagaları, Bakı 1976, Sayat-Nova, Bakı 1954, Ermeni Menbeleri-Nesimi Haggında, Az. SSR. EA, Haberleri, No: 6, Bakı 1956 ve Azerbaycan Mifik Tefekkürünün Gaynagları. Bakı 1983 gibi)

Türklerle Ermenilerin bu temasları gittikçe sıklaşarak ve dostane bir şekilde 19. yüzyıla kadar devam etti. Hayatın her safhasında karşılıklı etkiler sonunda kültürel eserler ortaya kondu. Mimari, musiki, çeşitli el sanatları (sarrafılık, dokumacılık vb.), folklor, edebiyat gibi dallarda bu ilişki, daha kesif bir şekilde devam ederek binlerce eser yaratıldı.

Bu konuda Ermeniler ve batılı araştırmacılar tarafından pek çok eser yayımlandı. Ancak bunların büyük çoğunluğu ilmi objektiflikten uzak, tek yanlı ve maalesef çoğu zaman bize karşı garazkâr bir üslûpla yazılmıştır. Merhum Fuad Köprülü'nün çok güzel bir makale ile cevap verdiği M. de Morgan'ın Histoire de Peuple Armenien (1919), Arşak Çobanyan'ın Les Trouvères Armeniens (1922) adlı eserleri ile Oxford Üniversitesince yayımlanan Charles Downing'in Armenian Folk-Tales and Fables (1968) adlı eseri ki bu kitapta Küşperi (s. 28), Hazaran Bülbülü (s. 46), Akıllı Lokman (s. 73), Kırk Harâmîlerin Çırağı (s. 111), Şah Abbas'ın Gül Bahçesi ve de Depegöz (s. 168) gibi tamamen Türk halk edebiyatı repertuarındaki eserler bile Ermeni yaratması olarak gösterilmiştir.

* *Türk Dili*, XLIX/403, (T.D.K.) Ankara, Temmuz 1985

Jean Cazalbou'nun *Si M'Etait Contée* (1968) ve C. Der Melkonian'ın *Conte et Légendes Armenien* (Beyrut 1964) adlı eserleri de aynı şekilde tek yanlı olarak hazırlanmış eserlerdendir.

Bütün bu haksız ve ilmi olmaktan uzak çalışmaların yanı sıra, çeşitli seyyahların, tarafsız kalabilen bilginlerin eserlerinde, en önemlisi, bizzat Ermeni kültür ürünlerinin içinde; Türk kültürünün açık etkisini görmek ve iki milletin ayrı dinden olmalarına rağmen nasıl dostça yaşadığını anlamak mümkündür.

Ermenilerin en büyük destanlarından biri Sasonlu David Destanı'dır. Bu destanın teşekkülü 8-10. yüzyıllar arasında olmuştur.

David, Türk destanlarında olduğu gibi, olağanüstü bir ata ve kılıca sahiptir. Türk hükümdarının kızı Handudu'ya âşık olmuş, Arapların Kafkas bölgesini işgalleri sırasında büyük kahramanlıklar göstermiştir. Handudu, sıkışık bir dönemde David'e haber göndererek yardım ister. David yardıma gelir, ancak Handudu'ya âşık olur ve onunla evlenmek ister. Kızın bu teklifi kabul etmesi için şartları vardır. Handudu ile at yarıştıracak, çeşitli yarışlar yapacak, bunları kazandığı takdirde onunla evlenecektir. Bir çok mücadele sonunda David'le Handudu evlenirler. Miher adlı bir oğulları olur. David ölünce destanı bu çocuk devam ettirir. (SSR Halgları Edebiyatı Müntehabatı. Tertib edeni: Penah Halilov. Bakû 1956, s. 234 vd).

Görüldüğü gibi, bu destandaki pek çok motif Türk destanlarında gördüğümüz motifler aynıdır. Evlenmek isteyen delikanlının, istediği kızı çeşitli yarışlarda yenmesi şartı, Dede Korkut Kitabı'nda, daha sonra Şah İsmail ile Gülizar Hikâyesi'nde (Arap Uzengi suretinde) açık olarak anlatılmaktadır. Yine Türk destanlarında görülen destan daireleri, yani destanın esas kahramanı ölünce yerine geçen kişinin, destanı devam ettirmesi geleneği Sasonlu David Destanı'na da girmiştir. Meselâ Manas Destanı'nda, Manas ölünce oğlu Semetey, o da ölünce oğlu Seytek destanı devam ettirmektedirler.

Yine halk hikâyelerinde gördüğümüz "din farkının âşıkların kavuşmalarına engel teşkil etmesi", "uzakta bulunan sevgiliye, kendisine

âşık olan başka biriyle haber gönderme" motifleri de Sasonlu David Destanı'ndaki Türk etkileridir.

Daha sonraki yıllarda Türklerin gerek nüfus olarak gerek iktidar olarak sürekli üstün olmaları, Ermeni kültür hayatını derinden etkilemiştir. Özellikle halk arasında yaratılmalarda, örf ve âdetlerde, halk edebiyatı sahasında bu etki çok daha belirgin olmuştur.

930 yılında Ermeniler arasında bulunmuş Arap seyyahı İbnü'l Fakih El İstehri, seyahatnamesinde gördüklerini anlatırken, Ermenilerin "gırmızı" adlı bir toprak kurdunu kaynatarak boya elde ettiklerini kaydetmiştir. Bu, kelimenin Türkçe oluşunun yanı sıra dokumacılık ve süsleme sanatlarında (10. yüzyılda) Türk etkisinin Ermeniler arasında var olduğunu göstermesi bakımından dikkate değer bir durumdur.

Ermeni folkloru ve yazılı edebiyatı da bu yüzyıllardan sonra Türk folklorundan ve şairlerinden etkilenmiştir. Meselâ, çeşitli törenlerdeki pratikler ve tören sırasında söylenen şarkılar bunun çok tipik örneklerini vermektedir. Türklerdeki mevsim ayınlarının daha sonra kutsiyetini kaybederek birer eğlence törenine dönüştüklerini biliyoruz. İlkbaharın gelişinin kutlandığı, bugün, Anadolu'da çiğdem pilâvı olarak gençler arasında bir eğlence olarak kutlanan bahar ayınları bunun örneklerinden biridir. Aynı şekilde "niyet ve dilek manileri" dediğimiz, mani çekilerek bir nevî fala bakma geleneği, bilindiği gibi, bugün de köylerimizde genç kızlar arasında, kasaba ve şehirlerimizde de güvercin ve tavşanlara bir kafes önünde mani çektilerilerek devam etmektedir. Bu gelenek Azerbaycan'da "vasf-ı hal" adını almakta, fal sırasında söylenen "bayatı"lar "can gülüm" nakaratı ile söylendiğinden törenin tamamına da "can gülüm" denmektedir. Azeri sahasında daha canlı olarak yaşayan bu gelenekte, genç kızlar su dolu bir kaba yüzük, taş vb. herhangi bir işareti atmakta, can gülüm okuyarak yaşlı kadın üzerini bir bezle örttüğü kaptan bunları birer birer çıkarıp aklına gelen bir bayatı söylemektedir. Böylece bayatının anlamına göre, o işaret kime aitse, bir yorum yapılmaktadır. (Bu hususta geniş bilgi için bkz. M. H. Tehmasib, VII. Esre Geder Azerbaycan Şifahî Halg Edebiyatı, Azeri Edebiyatı Tarihi, c. 1, Bakû 1960, s. 8-11)

Azerbaycan vassf-ı hal (can gülüm)'ine benzeyen bir tören Ermeniler arasında da yapılmakta ve aynı şekilde "can gülüm" adını almaktadır.

H. Ter-Astvatsaturyan 1903'te Paris'te yayımladığı Can Gülüm adlı eserinde, Ermeniler arasında bu töreni şöyle anlatmaktadır: "Can Gülüm, kilisenin hayatında, gabristanlıkta, yahut da ıssız bir ormanda geçilirmiş. Merasimden bir gün evvel genç kızlar ve oğlanlar kırlardan çiçek toplarlar ve çiçeklerin içine bir nişan koyarak seçilen bir kabın içine bırakırlar. Böylece kap dolunca ertesi sabah şafak vakti, nişan koyan gençler toplanırlar. Genç bir kızın başında getirilen çiçek ve nişanların konduğu kap, bir örtüyle kapatılarak şarkılar eşliğinde kur'a çekilir gibi bir nişan çekilir ve bir can gülüm okuyarak niyet yorumu yaparlar". (s. 3-5)

Astvatsaturyan, okunan can gülümlerden örnekler de vermektedir. Bu örneklerden, 8 ve 600 numaralı olanların Türkçe olması son derece dikkate değerdir.

8 no'lu can gülüm şöyledir:

Ağ atlar nalı neyler
Gözel kız halı neyler
Seni seven o igid
Dünyada malı neyler

600 no'lu can gülüm de şu şekildedir:

Hambarsumda oynayag
Birbirimize yar deyek
Men can dedim sen gülüm
Gel bir yerde şenlenek

(Metinlerin orjinalleri için bk. İsrail Abbasof, *Azerbaycan Folkloru*
XIX. Esr Ermeni Menbe'lerinde, Bakü 1977, s. 10)

Diğer taraftan dil olarak Türkçe de bu yüzyıllarda bütün Orta Doğu'da Kafkasya'da hâkim bir dil olmuştur. Türkçenin bir taraftan Arapça ve Farsça'dan etkilendiği, ancak Ermeni ve Gürcü dillerine de etki yaptığı görülmektedir.

Ermenilerin meşhur dilcilerinden H. Acaryan, çeşitli Ermeni diyalektlerindeki Türkçe kelimeleri derlemiştir. Bu kelimeler arasında bu gün Türkçede kullanılmayan, az kullanılan veya semantik değişikliğe uğramış kelimeler de mevcuttur.

Bu kelimelerden bazılarını vermek istiyorum. Buke, bitikçi (yazar), tutmaç, tuğ erişiği, tanga, tuman (kaça, ilçe), gubçur (koyun vergisi), giderge- gaderga> kadırğa, götüre (götürü usulü satmadaki anlamda), guma (kuma), boğtag (kadın papağı), sınıpala-senpara (zımpara, sınak taşı), turgu (vergi)

Türkçenin Ermenice üzerindeki etkisi sadece sözlükte olmamıştır. Acaryan, bunu kitabında şöyle ifade etmektedir: "İndi gerek Türk dilinin Ermeni dilinin üslûbuna, grammatik kuruluşuna tesirinden danışag." (H. Acaryan, *Ermeni Dilinin Tarihi*, Yerevan 1951, s. 286, Türkçe tercümesi ve orijinal metin için bk. Mirali Seyidov, a. g. e., s. 90)

Acaryan, daha sonra örnekler vererek Ermenicenin üslûbuna etki yapan Türkçe kalıpları vermektedir. Bunlar arasında, gulag asmak, el vermek, boya vurmak, yüz vermek, tütün içmek, ayak yolu, ayakkabı, dayak yemek vb. deyimler Ermeniceye aynen tercüme edilmiştir. (Acaryan, a.g.e, II. hisse, s. 288)

Acaryan., Ermeni diyalektlerini incelerken Eski Ermenice (Grapar) ile Yeni Ermenice (Aşharabar)'yi karşılaştırmakta ve aradaki farkları şöyle sıralamaktadır: "Sıfatları, hususiyle renk sıfatlarını şişirtmek için bizim diyalektler ve gerbi Ermeni edebî dili bir sıra şekilciler yaratmıştır ki her bir söze göre ayrıca şekil, növ vardır. Meselen; gas-garmır (kıp-kırmızı), cem-cermak (apak, bembeyaz), dep-değın (sapsarı), sep-sev (kap-kara), şip-şıdak (tertemiz), lep-lesun (dopdolu) vb. Görürük ki, bu ön şekilcileri sözün ilk sessiz sesinden sonra gelen sesliye (s) veya (p) sesinin clavesinden

amele gelir. Bu ses hadisesi Türk dillerinin tesiri ile elagadardır." (Acaryan a.g.e., II. hisse, s. 288 vd.)

Acaryan, Türkçedeki geniş zamanın ve şimdiki zamanın geçmişi ifade etmesi olayının da Ermeniceyi etkileyerek üslûbuna girdiğini belirtmektedir. Yiyorum (Et ve balık yiyorum. Hal-i hazırı belirtir) İyi balık bulursam yiyorum (bitmemiş tarzın ifadesi, geniş ifade). (a.g.e., s. 289)

H. Acaryan, başka bir yerde de Grapar ile Aşharabar arasındaki farkları sıralıyor. Eski Ermenicede yüklem cümle başında bulunduğunu, Yeni Ermenicede ise cümle sonuna kaydığı görür. Örnek olarak da Eski Ermenicede, "Girdiler, Nuh ve övladları, onun, mağbereye" şeklindeki cümle Yeni Ermenicede "Nuh ve onun evladları mağbereye girdiler" ile başlayan cümleleri göstermektedir. (Diğer örnekler ve Ermenice orijinal metinler için bk. Seyidov, Azeri-Ermeni Edebi Elagaları, s. 92-93)

Aynı eserin bir başka yerinde de, "Grapar'da ta'yin olunan evvel, ta'yin eden sonra gelmekte iken, Aşharabar'da bunun tam aksinedir. Meselen, Ev Petros'un (Grapar) Petros'un evi (Aşharabar), Ev benim (Grapar), Benim evim (Aşharabar).

Grapar'da sayılar ismin cem'ini, Aşharabar'da ise tekini talep eder. Meselen, on evler, yerine on ev deyilir." (a.g.e., s. 290)

Acaryan bütün bu değişiklikleri, Türkçenin etkisine bağlamaktadır. Kendi ifadesiyle, bu kanaate varabilmesi için 1906-1956 yılları arasında 50 yıl süren uzun bir çalışma yapmak gerekmiştir. Acaryan bu tür değişikliklerin 7. yüzyıl tarihçisi Hovannes Mamigonyan'da başladığını, 11. yüzyıl şairlerinden Naregasi'nin dilinde de devam ettiğini görüp Türk etkisinin bu yüzyıllarda olup olamayacağına karar veremiyor. Yeni Ermeni Edebiyatı Tarihi (Bagarşabad, 1906) adlı eserinde bütün bu etkilerin Türkçe ile açıklanabileceğini kabul ediyor (s. 10). Daha sonra yazdığı Ermeni Diyalektolojisi (Moskova-Yeni Nahçıvan 1911) adlı eserinde tekrar tereddütlerini belirtiyor (s. 24). Acaryan, araştırmaları ilerledikçe Türkçenin özelliklerini inceleme fırsatı bulup bu tereddütlerini siler. Ermeni Dilinin Tarihi (1951) adlı eserinde Türkçe ile ilgili dikkate değer görüşler ileri

sürmektedir. 228. sayfada şöyle bir tespit yapmaktadır. Metni aynen aktarmak istiyorum: "Evvelen, (Türkler) yad dilden sözler gebul edirler. Onlar sözleri götürerken heç bir serhed goymurlar. Buna göre de yad sözler Türk dillerine ma'nesiz gelir. Mevcut sözlerle yeni ma'neler vermek yolu ile dili zenginleştirirler. Türkler, Farsçadan "ciger" kelimesini almışlar, fakat hem ağ hem gara ciger demek olan bu kelimeni ferglendirmek için, birine ağ ciğer, diğerine gara ciğer deyirler. Ermenicede de Türkçenin tesiri ile izleyecek toga (ağ ciğer), Iyarda (gara ciğer) şekliyle iki ayrı kelime kullanılmaya başlanmıştır."

Acaryan, bazı çok anlamlı kelimeleri de incelemiş ve gerçekten orijinal örnekler bulmuştur. Türkçede bitmek fiili; "sona ulaşmak, tükenmek, yeşermek" anlamlarındadır, isim bitti ifadesindeki bitmek Ermeniceye "işim sona erdi" anlamında olmak üzere, isim yeşerdi şekliyle geçmiştir.

Türkçe 13. yüzyıldan itibaren, özellikle Kafkasya'da genel anlaşma dili haline gelmiştir. Bu yüzyılın Ermeni tarihçisi Grakos Gansagesi (1202-1272) 1858'de Moskova'da, 1865'te Venedik'te, 1961'de Erivan'da basılan Ermeni Tarihi adlı eserinde, yaşadığı Gence şehrinden, Türklerin sosyal yapısından bahsettikten sonra kitabına yüzlerce Türkçe kelime almış ve bu kelimeleri sıraladıktan sonra, "... Çok ıllardan beri tanış olmadığımız bu çür sözlerle indi biz ister istemez tanış olduk." (Ermeni Tarihi, Vanesia 1965, s. 149-150) demiştir. Grakos'un saydığı kelimeler arasında, Tangrı, gurgan (kuzu), dengiz, aytgu (ay), elirgan (dünya), kök (gök), odur (ışık), ötmek (ekmek), ümen (inek), agaçı (baci), toran (baş) vb. kelimelerin incelenmesi Türkçenin fonetik ve morfolojik bazı problemlerine ışık tutabilecek önemli bilgiler verebilir.

13-14. yüzyıllardan itibaren Ermeni şairleri, Türkçe anlamaya ve Türkçe yazmaya da başladılar. 19. yüzyıl Ermeni araştırmacılarından Karabet Kostanyan, Ermeni şairlerinden Grigor Ahtamarsi, Hakop, Gazar, Nagaş, Konstantin Yezigasi, Hovannes Tikuransi gibi şairlerin Türkçeyi mükemmel bildiklerini belirtip biraz da esefle, "... Öz istidatlarını bu dilde (Türkçe) meşhurlandırmışlardır. Arakel Bagızeşi... ve bir çohları da bu yola gitmişler." (G. Gostanyan, Hovannes Tikuransi ve Onun Şe'rleri. Titlis

1891, s. 9-10) demektedir.

Aynı şekilde meşhur Ermeni bilgini St. Nazaryan da Ermeni şairlerin Türkçe söylemelerine, "Türk gramatik formları vasıtasıyla söyleyir, demeli Türkçe de düşünür." (Eserleri, c.1, s. 28) diyerek üzüntüsünü belirtir. Bunun yanı sıra H. Abovyan ise, "Türkçenin selisliği, ahengi, melodisi, poetikliği ile gramatik cihetten, başka diller içinde demek olar ki yegane dildir." (H. Abovyan, Eserlerinin Tam Külliyatı, V. cilt, s. 174) diyerek takdir eder.

12. yüzyıldan itibaren Türkçenin Ermeni halkı arasında geniş şekilde yayılması, halkın duygu ve düşüncelerini aksettiren klasik ve halk şairlerini de etkiledi ve gittikçe artan sayıda Ermeni şairini Türkçe şiirler söylemeye, Türk şairlerinden tercümeler yapmaya zorladı. 12. yüzyılın büyük şairleri Hakanî, Nesimî ve Nizamî'den şiirler Ermeniceye tercüme edildi. Meselâ, Hakanî'nin bir rübâisini tercüme eden 13. yüzyılın Ermeni şairi Frig, kendi şiirlerinde de Hakanî'nin işlediği konulara geniş yer vermiş, hattâ aynı şiir şekilleri ile 60 kadar da şiiri günümüze kadar ulaşmıştır.

Aynı yüzyılda şiirlerini Farsça yazmış olan Nizamî de özellikle işlediği konular bakımından, Ermeni şairler üzerinde etkili olmuştur. Meselâ, Vartan Aygeksi, Işhan ve Dul Arvad adlı eserinin konusunu Nizamî'nin Sultan Sencer ve Garı manzumesi ile Zalim Padişah ve Zahid hikâyelerinden almıştır. Yine aynı şairin, İki Ressam adlı eseri ile Nizamî'nin İskendernâme'sindeki "Rum ve Çin Nakkaşlarının Yarışı" adlı hikâyesi hemen hemen aynıdır.

Nesimî'nin etkisi ise hem şiir, hem de tasavvufi fikirler bakımından çok daha dikkat çekicidir. Sağlığında ve sonraki yüzyıllarda Nesimî, Ermeniler arasında büyük bir ün kazanmış, onun şiirlerini de Ermeniler "Nesimi" diyerek okumuşlardır. H. Mananyan ve H. Acaryan'ın, Yeni Ermeni Fedaileri adlı müşterek eserlerinde, 1524 yılında Budah, Amtesi adlı bir tacirin, dükkânında Nesimî'nin hayatını anlattığını ve 1000'den fazla Nesimî okuduğunu bildirmektedirler. (Yerevan 1959, s. 268). Nesimî'nin etkisini 1721 yılında yazdığı Nağmeler kitabıyla, Ermeniler arasından derlediği halk edebiyatı malzemesini yazan Elyas Müşekyan, 17. yüzyılın Ermeni şairi Miran'ın 8 dörtlükten oluşan bir şiirini de vermektedir. Bu şiir Nesimî'nin

şiiri ile hemen hemen aynıdır:

Nesimî'nin şiiri

Çünkü doğan ölesidir

....

**Sol yeri göğü yaradan
Hamam kim, ol galasudur
Yer pambık gibi atıla
Dere tepeye gatıla
Ay ilen güneş tutula
Ahret şam olasudur**

**Kimsenin malın yemegil
Bu mana galır demegil
Ol siyaset meydanında
Haglı haggın alasudur.**

**Hag tarazusun guralar
Yazuğumuzu soralar
Yazuğumuz sorulacığ
Yasa divan olasudur.**

**Ey Nesimî gayırmagil
Çünkü doğdun ölmek için
Çün toprahdan doğdu tenin
Gene toprah olasudur.**

Miran'ın şiiri

Alçahlanır uca dağlar
beller bir gararda galmaz
Daha karvan gelip getmez
Yollar bir gerarda galmaz

Ağ gövdeler turab olur
Çoh yohsullar erbab olur
Çoh erbablar yohsul olur
Mallar bir gerarda galmaz

Onda doğru mizan olur
Hayrı şeri yazan olur
Ömür geçer, hazan olur
Bazar bir gerarda galmaz.

Ulu divanlar gurulur
Hayrla şerler sorulur
Çoh bulanlıklar durulur
Seller bir gerarda galmaz

Can cesedle eyler davi
Gelir geçir ömr tovi
Ürküşür ovlağın avı
Göller bir gerarda galmaz

Dağ ile daşlar atılır
Ay ilen güneş tutulur
Alem birbirine gatulur
Eiler bir gerarda galmaz

Sırrını deme dünyala
Nesimi teki soyalar
Gara iken ağ boyalar
Telle bir gerarda galmaz

Cömerd olan bilir tehri
Nâkes olan çeker gehri
Miran der: Allah'dan geyri
Şahlar bir gerarda galmaz

Yine aynı Nağmeler kitabında, Karacaoğlan, Koroğlu gibi Türk şairlerinin Türkçe şiirleri de yer almaktadır.

Türk aşık edebiyatı, Ermeni aşuglarını şiirlerin türleri, şekilleri ve konuları yanı sıra dili ile de derinden etkilemiş ve Ermeni edebiyatında halk edebiyatının ekollerinden birinin Türk-Ermeni Edebî Ekolü adı ile oluşmasına sebep olmuştur. Bu ekole bağlı 400 kadar Ermeni aşuğu, tamamen Türkçe söylemiş, Kul, Dede ve Oğlu gibi mahlaslar almışlardır. Kul Egaz, Kul Artun, Kul Hovannes, Turab Dede, Hostik Oğlu ve Miskin Burcu gibi... Bu aşugların yanı sıra halk tiyatrosu, Türk halk hikâyeleri gibi çeşitli türlerde yüzlerce Türkçe eser yaratmış, tercüme etmiş veya adaptasyonla Türkçenin yayılmasına hizmet etmişlerdir. Halk hikâyeleri içinde en tipik olanı da Ermenilerin Aslan Ağa hikâyesidir. Aslan Ağa hikâyesi ile Dede Korkut'taki "Deli Dumrul" hikâyesi aynı motifleri kullanmışlardır. Aslan Ağa'nın kısa özeti şöyledir:

"Aslan Ağa süslü bir çadırda oturan zengin bir beydir. İçkisi tükenir, hizmetçisini şarap almaya gönderir. Çarşıya giden hizmetçi bakkalın öldüğünü görür. Keşişi çağırır ve ölüyle ilgilenir. Bu sebepten gecikir. Aslan Ağa çok kızar. Durumu öğrenince, "O kimdir ki bizim bakkalımızın canını alır?" diyerek Azrail'e (Metinde Azrail, Cebrail olarak verilmiştir.) meydan okur. Atına biner ve Azrail ile vuruşmaya başlar. Azrail dikkatlice Aslan Ağa'nın gözlerine bakar. Aslan Ağa'nın gücü tükenir, bacakları tutmaz olur

ve sendeleyerek evine döner. Azrail, Aslan Ağa'nın canını almak ister. Canını bağışlamak için, Aslan Ağa mal ve para teklif eder. Azrail, canı yerine can bulduğu takdirde bağışlanacağını söyler. Aslan Ağa, anasından, babasından can ister. Onlar vermezler. Sonunda karısı canını vermeye razı olur. Tanrı, Aslan Ağa ve karısını bağışlar ve 500 yıl ömür verir."

Görüldüğü gibi, Dede Korkut hikâyelerinin komşu milletler, bu arada Ermeniler arasında büyük bir yeri olmuştur. Bu hikâyede Ermeni aşugları, arasında Türk halk edebiyatında bile, ancak usta âşıklarca söylenebilen, büyük maharet isteyen şiirleri de, hem de Türkçe söyleyenler çıkmıştır. Meselâ asıl adı Hovakim Markaryan olan, mahlas olarak Demircioğlu'nu almış olan 18. yüzyıl Ermeni aşuğunun:

Dili baluşan

Üzü zernişan

Teli perişan

Darar sevgilim

gibi 5'i ince ve tabii şiiri (Sednik Paşayev, Aşuğ Demircioğlu, *Bolluk Uğruna gazetesi*, No: 64, 1, VI. 1966) bunlardan biridir.

Ermeni halkı ve aşugları yanında Ermeni aydınları da Türkçeden çok istifade etmiş ve H. Abovyan, P. Proşyan, G. Agayan, G. Sandukyan gibi modern Ermeni yazarları da Türk folklorundan pek çok malzemeyi (ata sözü, masal, türkü vb.) kullanarak eserler yazmışlardır. (Geniş bilgi için bk. 1. Abbasov, Azerbaycan Folkloru ve H. Abovyan, Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatına Dair Tedgigler, 2. kitap, Bakû 1966, s. 240-257)

Sonuç olarak, 1877-1878 Osmanlı Rus harbine kadar Ermeniler Türk kültürünün özellikle de Türkçenin geniş etkisi altında yeni bir edebiyat meydana getirmişler, Batı dünyasında "La littérature arméno-turque" adıyla bilinen bu edebî ekol içinde yüzlerce eser vermişlerdir. Bu husus batılı araştırmacılarca da tesbit edilmiş bulunmaktadır. H. Berberian'ın *La Littérature Arméno-Turque* (Ph. T. Fundamenta II, s. 809), Jean Deny-E. Tryjarsky'nin, *Littérature Arméno-Kiptchak* (aynı eser içinde) adlı makaleleri burada anılabilir.

Ayrıca, musikide Ermeni asıllı Türk bestekârları, halen radyo ve TV repertuarlarında bulunan şarkıları besteleyerek, Türk kültürüne armağan etmişlerdir. Bimen Şen (1873-1943), Nikoğas Ağa (ölm. 1890), Astik Ağa (1833-1912), Tatyos Efendi (1855-1913), Leon Hancıyan ve Udi Hrant Emre (1901-1960) gibi isimler günümüzün bilinen Ermeni asıllı Türk bestekarlarındandır.

Mimarîde ve tiyatrodaki da Türk Ermenileri aynı şekilde Türk kültürünün birer parçası olmuşlardır.

O halde, bize düşen görev Ermeni kaynaklarını ilmi yolla değerlendirmek, tanıtmak ve yüzyıllarca dostluktan başka muamele yapmadığımız bu milletin çocuklarından bazılarının nasıl bir yalan ve iftira kampanyasıyla kullandıklarını anlatmaya devam etmek olmalıdır.

Bu bir yandan Türk kültürünün kaynaklarından birinin daha keşfi, bir yandan da yine kültürümüzün güçlü noktalarının tesbitine imkân verecektir. Meselâ pek çok ismini bilmediğimiz Türk şairinin, şiirlerine Ermeni kaynaklarında rastlanabilmektedir. Bu bakımdan şimdilik Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış olanları süratle kültürümüze kazandırılmalıdır. Daha sonra da tercümelerle bizimle ilgili Ermeni kaynaklarını aktarmalıyız. Dostumuzu düşmanımızı tanımanın en ilmi yolunun da onların kültürünü incelemek olduğunu unutmamalıyız.

Bunlar Ermeniler arasında aynen kullanılan Türk atasözlerinden bir kaçıdır. Türk atasözlerindeki bâzı kelimelerin Ermenice olarak söylendiği atasözleri de vardır ki, bunlar Türk tesirini daha açık bir şekilde göstermektedir.

"Bir olsun pîr olsun" atasözümüz Ermeniler arasında "Bir ılı u pîr ılı" veya "deve nalbanta ters bakar" atasözü Ermenice'de "Daven nalbendin tars gaşa" şeklinde söylenmektedir.

Bazı Ermeni atasözlerindeki Türkçe isimler bu tesirin ne dereceye kadar ulaştığını göstermektedir. Meselâ "Her okuyan Molla Penah olamaz" veya "Ha Hasan kel, ha kel Hasan" atasözlerindeki Molla Penah ve Hasan isimleri Türk isimleridir.

Şunu da ilâve etmek gerekir ki, Türk atasözleri pek çok Ermeni yazarınca sanat eserlerinde de kullanılmıştır.

MANİLER-BAYATILAR

Bilindiği gibi mâniler çok yaygın türlerden birisidir. Azerî sahasında Bayatı, Mahni, Kerkük'te Hoyrat adıyla bildiğimiz mâni çeşitleri Ermeniler arasında da yaygındır. 1721 yılında Ermeniler arasında derlenilerek yazılan İlyas Yegiya Muşek'in meşhur "Nagmeler" adlı yazmasında da hem de Türkçe olarak pek çok bayatı bulunmaktadır. Bunlar 7 heceli aaba kafiye düzeninde tek dörtlükten ibarettir. Meşhur Ermeni folklorcusu G. Abeğyan bu tür şiirlere Ermenice "Hagik" denildiğini ve anlamlarının "nağme küçük nağmecik" olduğunu belirtmekte ve çeşitleri arasında "muhabbet", "gariplik" mahnılarını saymaktadır. Bu hagiklerdeki düşünce ve ifade tarzı tamamen Türkçe mânilerdeki gibidir. Ayrıca Türkçe pek çok kelime redif olarak kullanılmıştır. Bazı hagikler ise Türkçe Ermenice karışık mısralar şeklinde yani mülemmâdır.

Ermeniler arasında Türkçe mânilerin sık kullanıldığı bazı merasimler de vardır. Ermenilerin "Vartavar" merâsimlerinde Türkçe can gülüm okuduklarını Rus araştırmacılarından A. Kalışev tesbit etmiş ve misâl olarak

da aşağıdaki mânileri yazmıştır. Kız ve oğlanların karşılıklı söyledikleri mânilere misal:

Virtivori gelecekti
Can gülüm can can
Sufranı salacaktı
Can gülüm can can

Herkesin yarı çoktur
Can gülüm can can
Beyenip alacaktır
Can gülüm can can

kızlar:

Çardakta oturmanam
Yaman söz götürmenem
İlan varsa dağdas (?)
Senden el götürmenem

oğlanlar:

Arannan geldim yalgız
Golun boynumdan sal gız
Hamı çüt çüt yatarlar
Men nece yatım yalgız

kızlar:

Oturırsan daş üste
Galem gaşın gaş üste
Sen ha ag göz eledin
Men demedim baş üste

MASALLAR

Türk tesiri masallarda da kendini göstermektedir. Türk ve Ermeni masalları yapı itibarıyla bütün dünya masallarında olduğu gibi ortak pek çok motif ve kahramanlara sahiptir. Ancak Ermeni masallarında bazı şahıs adları vardır ki, bunlardaki Türklerin tesirini göstermesi bakımından önemlidir. Mesela ("Contes et Légendes Armeniens") adlı kitaptaki "Şan Abbas'ın gül bahçesi", "İstanbul'da kıymetli, Erzurum'da kıymetsiz" gibi masallarda hep Türkçe isimler kullanılmıştır.

Ayrıca masallarda kullandığımız, "Bir varmış bir yokmuş... Onlar erdi muradına" gibi formeller Ermeni masallarında çoğu zaman Türkçe olarak söylenmektedir.

Halk fıkraları arasında başta Nasreddin Hoca olmak üzere, pek çok fıkra tipi, Ermeniler arasında yayılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak Zaharov'un ("Molla Nasreddin Anektodları", Ar Jeritsyan'ın ("Molla Nasreddin Latifeleri) geçen yüzyılda basılan kitaplardır. Her ikisinde de Ermeniler arasında Nasreddin Hoca fıkraları verilmektedir.

Bilmecelerde de bu münâsebet devam eder, Ermeniler bilmeceye "Hanegul" demektedirler. Mânâsı Bulmaca, Bilmece demektir. Gerek Ermeni ve gerekse bizim bilmecelerimizdeki eşya ve âletler, insan, hayvan ve bitkilerle ilgili tasavvurlar, aynı kalıplarla verilmiştir. Meselâ:

Gelirim kentten, ses geldi bentten

Ağzı sümükten, saggalı etten (Horoz)

Ermeniler'de:

Gelirim bağdan

Ses verdi dağdan

Saggalı etten

Ağzı sümükten (Horoz)

Türkçe'de

Altı bulak içerler

Üstü çimen biçerler (koyun)

Ermenice'de

Üstü çayırdır biçem

Altı bulaktır içem (koyun)

Türkçe'de

Alçak damdan gar yağar (elek)

Ermenice'de

Alçak damdan gar yağar (elek)

HALK HİKAYELERİ

Türk-Ermeni halk edebiyatı münâsebetleri halk hikâyelerinde daha da kesifleşmektedir. Türk halk hikâyeleri Ermeniler üzerinde derin tesir bırakmıştır. Bu tesir Ermeni araştırmacıları tarafından da kabul edilmektedir.

↳ Türk halk hikâyeleri, Dede Korkut Hikayeleri'nden XIX. yüzyılın sonuna kadar şekil ve muhteva bakımından basılmadan Ermeniler arasında yayılmış, pek çok halk hikâyesi ya olduğu gibi, dili ve mevzuu ile veya adapte edilerek anlatılmıştır. Ermeni hikâyeleri ise Türk halk hikâyelerinin şekli ve geleneği içinde yaratılmıştır. Meselâ, Ermenilerin en meşhur hikâyelerinden olan "Sasonlu Davit Destanı" bizim Köroğlu'nun değişik dilde, değişik muhitte anlatılması gibidir. Köroğlu'nun efsanevi kıratı, Sasonlu Davit'te "Kurkik Celali" olmuştur. Her ikisinde de atlar efsanevi su

aygırının yıldıdaki kısıraklarla birleşmesinden doğan taylardır. Bunların hikâye içindeki fonksiyonları hemen hemen aynıdır. Köroğlu'nun ağbulaktan su içmesi ve sonsuz güç kazanması aynı muhtevâ ile David hikâyesinde de mevcuttur.

Aynı yakınlık Dede Korkut Hikayelerinden, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul kolu ile Ermenilerin Aslan Ağa hikâyesinin konusu ve üslûbunda da görülür. Bu hikâyede Aslan Ağa Azraili tanımaz, onunla mücadeleye girer, sonunda canının yerine can bulursa bağışlanacaktır. Deli Dumrul'da olduğu gibi önce babasına, sonra anasına gider. Fakat onlar canlarını vermezler. Karısı "alkesta" kocasının yerine canını vermeğe razı olur.

Türk halk hikâyeleri, Ermeni aşuğları tarafından bazen Türkçe bazen de Ermenice olarak, (türkûleri Türkçe olmak üzere) anlatılmıştır. Bu hususu daha açık göstermek için bazı Türk halk hikayelerinin Ermeni varyantlarını belirtmek yerinde olur. Bu arada dikkati çeken mühim bir durum da Ermeni hikâyeci aşuğların gelişiminin Türk aşıkklarının gelişimine paralel oluşudur. XIII. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyıla kadar bu gelişme devam etmiştir. Bunun sebepleri hakkında Prof. Fuat Köprülü, yeterli bilgi verdiği için burada tekarına gerek yoktur. Ancak Ermeni aşuğlarının Ermeniler arasında anlattıkları Türk halk hikâyelerinin bir dökümü aşağıda verilen ektedir. Bu dökümde Türkiye'de basılmış Ermeni harfli hikayeler verilmeyecektir. Böylece çok cüz'î bir azınlık halinde bulunduğu Anadolu yerine, nisbeten daha kesif halde bulundukları Ermenistan'da basılan eserleri belirtmek yerinde olur.

"Kerem ile Aslı", "Aşık Garip", "Melik Şah", "Asüman ile Zeycan", "Aslan ile Gülbahar", "Leylâ ile Mecnun", Aşuğ Civanî mahlaşlı Ermeni aşığı Seropé tarafından Ermeniceye çevrilmiştir. Bu hikayeler arasında "Kerem ile Aslı" ve "Aşık Garip" in sevilmiş olması da ayrı bir inceleme konusudur. Tesbitlere göre, "Kerem ile Aslı" 1888'de tercüme edilmiş ve 1912'ye kadar beşinci baskısını yapmıştır.

"Aşık Garip" hikayesi ise 1887'de Ermenice'ye çevrilmiş 1914'te 8. baskısını yapmıştır. Daha sonraları Tiflis, Bakû ve Türkiye'de de yeniden defalarca Ermenice olarak basılmıştır.

Civanî, hikayelerdeki şiirleri de Ermenice'ye çevirmiş olmasına rağmen bir başka Ermeni aşuğu Aşek Mhityeryan, Ermenice'ye çevirdiği Aşık Garib", "Tahir ile Zühre" ve "Şah İsmail" hikâyelerinde şiirlerin hem Türkçe hem de Ermenice'sini vermiştir. Ayrıca "Leyla ile Mecnun", Ferhat ile Şirin"i tamamı ile Ermenice'ye aktarmıştır.

Bu iki aşuğun yanı sıra bilhassa Aşuğ Sezai, "Emrah ile Selvi" hikâyesini, SMA imzalı bir başka aşuğ, "Ferhat ile Şirin"i çevirmiştir. Aşuğ Camali (Mkirdiç Taleantsi), Aşuğ Heyat (Sukaskarpetyan) "Köroğlu" kollarını Ermenice'ye çevirmekle ün kazanmışlardır. Bütün bunlar doğrudan Türkçe'den Ermenice'ye yapılan çevirmelerdir. Bir de halk hikâyelerimizin Ermeni halkına adaptasyonları vardır ki, bu durum belki tercümeden daha da mühimdir. Meselâ "Aşık Garip" hikayesi Aşuğ Civanî tarafından şahıs adları değiştirilerek, olaylar da Ermeni çevresine adapte edilerek aktarılmıştır. "Aşık Garip", Arşak, Garip'in babası Sevdakâr, Abraham, Garib'in anası Arusyak, Şah Senem'in babası Hoca Sinan, Sahak olmuştur.

Türk halk hikayeleri, hikâye konusu yapısı ve geleneği ile Ermeni hikâyelerini derinden etkileyerek tamamen Ermeni hayatıyla ilgili yeni bir takım hikâyeler de yaratılmıştır. Bunlardan en meşhurları Hovannes ile Aşe ve Sayatnova'dır. İlki bir aşk, ikincisi ise aşk kahramanlık konuludur.

AŞIK EDEBİYATI

Denilebilir ki, Türk halk edebiyatının en etkili olduğu sâha aşık edebiyatı olmuştur. Bu hususta yapılan araştırmalar, Ermeni hafleriyle yazılmış yüzlerce cönk ve bu cönklerde Ermeni harfleriyle yüzlerce şiirin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu hususta meşhur Ermeni müellifi Garekin Levonyan'ın ("Ermeni Aşuğları" 1982) ve yine aynı müellifin ("Aşuğlar ve Onların Senatkârlığı" 1944) adlı araştırmaları geniş bilgi vermektedir. Levonyan, Ermeni sanâtkarlarının tarihî gelişimini açıklarken, Türk ozanlarının gelişmesi ile paralelliği göstermektedir. Önceleri, "Gusan" adı ile anılan-Ermeni şâirleri XV. yüzyıldan sonra bizdeki ozan kelimesinin

yerini aşık kelimesine bıraktığı gibi, "aşuğ" adını almaktadırlar. Ermeni aşuğları XIII. yüzyıldan itibaren Ermenice'nin yanı sıra Türkçe de söylemeye başlamışlardır.

XIII. yüzyılda Bluz Hovannes Yerzingasi sâdece halk edebiyatı bakımından değil, (Bkz., "XIII. Esrde Azerbaycanca Yazılan bir Şe'r Haggında", Azer. SSK AK. Ma'ruzeleri, XVII. c., 1961, s. 525-529). Şiir Ermeni harfleri ile yazılmıştır ve tamamı 5 dördlüktür.

**Sensin arı gız Meryem
Yazıhlarımın derman
Tangrıdır senden doğan
Tangrım anası Meriem**

**Altından eziz Meriem
Cöherden eziz Meriem
Uçmah yeesi Meriem
Tangrım anası Meriem**

Bu asırdan sonra Ermeni aşuğlarının Türkçeye meylinin gittikçe arttığı görülmektedir. G. Levonyan bütün Ermeni aşuğlarını üç ana ekole bağlamaktadır.

1- İran-Ermeni Mektebi: Bu cereyan XVII-XVIII. yüzyılı içine alan ve Kul Egaz ve Mkırdıç'ın kurduğu bir mekteptir. Bu mektebin aşuğları Farsça, Türkçe ve Ermenice yazmış ve söylemişlerdir. Belli başlı temsilcileri Kul Sergiz, Emir Oğlu, Kul Arzu, Sefer Oğlu, Abdin Oğlu, Kul Artun'dur.

2- İkinci mektep, Türk Ermeni Mektebidir. Merkezi İstanbul'dur. Meşhur aşuğları Artin ve Rumanıdır. XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar devam eder. Bu mektebin aşuğları hemen hemen şiirlerinin tamamını Türkçe söylemişlerdir.

3- Bu mektep, Gürcü-Ermeni mektebidir. Bu mektebin en meşhur temsilcisi de Sayad Nova'dır. Bu mektebe bağlı aşuğlar Ermenice, Gürcüce ve Türkçe söylemişlerdir. XVIII. yüzyılın yarısından XIX. yüzyılın sonuna

kadar devam etmiştir.

Bu aşuğ mekteplerinden başka, daha küçük olmak üzere, Erzurum'da "Aşuğ Nidai", Kars'ta "Aşuğ Tüccar", Erivan'da "Aşuğ Şirin", Gence'de "Aşuğ Miskin Burcu", Şamahı'da "Aşuğ Zenger ve "Aşuğ turunç mektepleri teşekkül etmiştir.

Bütün bu merkezlerden yetişen Ermeni aşuğları, Türkçe olarak Türk halk şiirinin şekil ve türlerini kullanarak eser vermişlerdir.

Koşma, semâi, mâni şekilleriyle kendileri din değiştirmeden Kul, Miskin gibi mahlaslar almışlar ve sayıları 400'ü bulan Ermeni aşuğu da Türkçe isim kullanmıştır.

Buraya kadar misalleriyle üzerinde durulan halk edebiyatı ürünleri, sayıları yüzleri bulan Ermenice veya Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış cönkler, mecmualar, Türk kültürü, edebiyatı ve tarihi ile uğraşanlar için vazgeçilmez kaynaklardır. İlyas Müşek, Arakel gibi nice ehemmiyetli kaynaklar incelenmeye başlayınca, birçok karanlık noktanın aydınlanacağını kesin olarak söylemek mümkün olacaktı.

TÜRK- ERMENİ AŞIK EDEBİYATI İLİŞKİLERİ *

Türklerle Ermenilerin ilişkileri oldukça eskidir. VII. yüzyılda Hazar Türklerinin Kafkas Bölgesine akınlarıyla başlayan bu ilişki bütün sosyal kurumlarına yayılarak günümüze kadar devam etmiştir. Bu ilişkiler komşu, tabir caizse, kapı bir komşu olarak yüzyıllarca aynı topraklar üzerinde aynı devletin tebaası olarak yaşamış olan bu iki millet edebî alanda da aynı ilişkiyi sürdürmüşlerdir. Edebiyat ilişkileri, halk edebiyatı, yazılı edebiyat ve âşık edebiyatı sahalarında olmak üzere pek çok eser yaratılmasına sebep olmuştur.

Bu konuda 20. yüzyıl başlarına kadar ciddi bir araştırma yapılmamıştır. 1900'lü yıllarda başlayan ilk yayınlar ise, maalesef, ilmi olmaktan çok siyasi yönü ağır basan ve taraf tutan yayınlardır. Arşak Çobanyan'ın *Les Trouvères Arméniens*, (1906), M. de Morgan'ın *Histoire du Peuple Arménien*, Charles Downing'in *Armenien Folk Tales and Fable*, (1968), C. Der Molkenian'ın *Contes et Légendes Arméniens* (Paris, 1968) adlı kitapları bu tür eserlerden ilk akla gelenlerdir. Türkiye'de de bu konu ihmal edilmiş, Merhum Fuad Köprülü'nün 1922'de yayınladığı "Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatına Tesiri" adlı incelemesi dışında pek araştırma yapılmamıştır. Batıda ise objektif kalabilen, Jean Deny-Edward Trjarsky'nin *Ph. Turcicace Fundamenta II* da yayınladıkları "La Littérature Armeno-Turque" makalesi dışında ciddi araştırmaya rastlanmıyor.

Son yıllarda, özellikle Ermenistan ve Azerbaycan'da bu konunun üzerine gidildiği ve dikkate değer araştırmaların yapıldığını görüyoruz. Özellikle Azerbaycan'da Yusuf Vezir Çemenzemlini Ermeni Aşıqları Tarafından Söylenilmiş Halk Edebiyatı ve Türk Edebiyatında Ermeni Müellifleri adlı iki eseri ile bu konuya dikkati çekmiş fakat bu iki eser de yayınlanamamıştır. Daha sonraları G. Antonyan'ın, Nizami ve Ermeni Edebiyatı (Bakû, 1947), Ermeni-Azerbaycan Halglarının Edebî Elagası,

(Bakû, 1955), E. Yerevanlı'nın Ermeni ve Azerbaycan Dostluğunun Edebiyatında İn'ikası (Yerevan, 1955), Mirali Seyidov'un Sayat-Nova (Bakû, 1954), Azerbaycan-Ermeni Edebî Elagaları (1976) ve yine Ekber Yerevanlı'nın Ermeni-Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı Elagaları, (Yerevan, 1958), Azerbaycan-Ermeni Edebî Elagaları (1968), Yusuf Ramazanov'un Azerbaycan Dilinde Yazıp Yaradan Ermeni Aşıqları (Bakû, 1977) gibi araştırmalar ve Ermeni yazarlarınca kaleme alınmış biyografi ve edebiyat tarihlerinde bu konu araştırıldı.

Biz bu kısa incelememizde en orijinal ve tabii kol olan âşık edebiyatı üzerinde durmak istiyoruz. Tahminen 400 yıl süren âşık edebiyatı gerek Türklerde gerekse Ermeniler arasından çıkan ve Türkçe söyleyen âşıklar ise iki millet arasındaki yakın ilişkinin en parlak örneğini teşkil ederler.

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar gelen bu dönemde Ermeni asıllı Türk âşıklarının sayısı G. Levonyan'a göre 400'ü aşkındır.

Halkın duygu ve düşüncelerini, emellerini dile getiren bu âşıklar gerek Ermeni, gerekse Türk Edebiyatında aynı merhaleleri katederek olgunlaşmışlardır. Türklerde XVI. yüzyıla kadar Ozan adın alan bu sanatkarlar şiirlerin hem yaratıcısı, hem bestekarı, hem de çalıp söyleyen icracısı idiler¹. Aynı şekilde Ermeni şairleri de bu yüzyıla kadar gusan veya yansak adını almakta idiler². Manuk Abeğyan'a göre, Gusanlar, şiirlerini bir musiki aleti ile çalıp söylemektedirler. Ayrıca Gusan adı sadece erkek şairlere verilmekte, kadın şairlere ise varsak denmektedir³.

XVI. yüzyıldan itibaren Türk saz şairleri âşık adını alarak ozan kelimesini boşboğaz, herze söyleyen anlamında kullanmaya başlamışlar, Ermeniler de gusan kelimesini bırakıp aşug kelimesini bu sanatkarlara isim olarak vermişlerdir. Bu kelime âşıktan bozulmuş ve Ermeni söyleyişine uydurulmuştur.

¹ Geniş bilgi için bk. Fuat Köprülü, Türk Dili ve Edebiyatı hakkında araştırmalar, İstanbul, 1934

² G. Llevonyan, Aşıqlar ve onların yaratıcılığı, Yerevan 1944.

³ M. Aboğyan, Gedim Gusan halg nagmeleri, Yerevan 1935, s. 175.

Türk aşıkları, yarattıkları şiirleri belli geleneğe uygun olarak, türkü, bayattı, varsağı gibi boy ve yer adları ile ilgi kurarak isimlendirmektedir. Aynı durum Ermeniler için de söz konusu olmuş ve aşuglar, şiirlerine Hayren adını vermişlerdir. Hayren kelimesi hayeren sözünden kısalmıştır. Karabet Kostanyans, hayren okumanın Ermeni dilinde okumak anlamına geldiğini, hay kelimesinin Ermeni, hayrenin ise Ermenice demek olduğunu eklemektedir⁴.

Ermeni halkı, aynen Türklerde olduğu gibi düğünde, toyda, herhangi bir eğlence anında bu hayeranlar'dan okumakta ve çoğu zaman da Ermenice'nin yanısıra Türkçeyi de kullanmaktadır. M. Abegyan'a göre bu tür şiirler Orta Ermenice'ye geçiş döneminde yaratılmış ve XVI. yüzyıldan itibaren de antuni hayren yahut sade antuni adıyla, Ani ve çevresinde yazıya geçirilmiştir. Bu yeni antuni sözü, Ermenice'de evsiz barksız, gezgin, garip anlamına gelmekte olup, o dönem Türk aşıklarının gezgin yapısı ile büyük bir paralellik göstermektedir. Ayrıca Y. Kanikyan, Tiflis'te 1895'te yayınladığı Ani Köhnelikleri adlı eserinde, "Güregen tarafın kadınları, giz evine gittikleri zaman tabilla 4-5 hayren (mahnı) okuyur. Sonra terifleyici mahnılara başlayırlar ki âdeten Türkçedir ve onlara şiir deyirler." (s. 114) demektedir. Aynı tesbiti M. Abegyan da yapmış, hatta incelediği 1700 Ermenice şiirde bile kafiye kelimelerinin çoğunun Türkçe olduğunu görmüş ve, "Görürük ki dilimiz kafiye bakımından yoksuldur, hem ahenk söz oldukça azdır. Bu yüzden halk çoğu zaman kafiye için tanış olduğu Türk diline müracaat etmektedir⁵." diyerek Türkçe'nin sadece aşuglarca kullanılmadığını, halkın da büyük bir bölümünün Türkçe bildiğini belirtmektedir. Bugün halk hikâyesi repertuarında bulunan pek çok hikâye Türk ve Ermeni gençlerinin karşılıklı aşkları üzerine kuruludur. Kerem ile Aşlı, Kerim ile Susen, Ermeni Hikâyesi Seyyad ile Hacı Kızı, Efruz bunlardan en tanınmış olanlarıdır.

XVI. yüzyıldan önce de bazı Ermeni şairlerinin Türkçe eserler

⁴K. Kostanyans, Yeni Mecmua, Tiflis 1896, s. 54'ten naklen Yusuf Ramazanov, Azerbaycan dilinde yazıp yaradan Ermeni aşugları, s. 11 ve devamı.

⁵M. Aboğyan, aynı eser, s. 34-35.

yaratmaya meyil gösterdikleri son yıllarda bulunan Ermeni harfleriyle Türkçe bir el yazmasındaki⁶ Erzincanlı Bluz Hovannes adlı bir şairin 5 dörtlükten meydana gelen şiirinden anlaşılmaktadır. Bu şiir XIII. yüzyıla aittir. Bu yönüyle Türk halk şiiri açısından da çok önemli problemlerin çözümüne ışık tutacak niteliktedir. XIII. yüzyılda Anadolu sahasında tam dörtlük halinde elimizde bulunan ilk Türkçe örnek bu şiir olmaktadır. Orijinal metin aynen şöyledir:

**Sensin arı gız Meriem
Yazırlarına derman
Tangrıdır senden doğan
Tangrı anası Meriem**

**Evel atadan oldu
Oğul dünyaya geldi
Kristos Meriem'den doğdu
Tangrı anası Meriem**

**Uçmag gapusun açdı
Bağlı yolları çözdü
Beni Tamuhden hurtardı
Tangrı anası Meriem**

**Altından direk oldu
Kristos yemişin verdi
Bizi yehden gurtardı
Tangrı anası Meriem**

**Altından eziz Meriem
Cöherden eziz Meriem
Uçmah yeesi Meriem
Tangrı anası Meriem**

⁶Matenadaran, El yazması, no. 2394, s. 125-126.

Aynı şairin, tek dörtlük Türkçe bir şiiri daha aynı yazmada bulunmaktadır:

Yeri yeri gâvur oğlu
Götür bizden muhel sözü
Sen Hovannes Keşiş oğlu
Ben Müsürhan Molla gızı

Bu şiirlerin her ikisi de XIII. yüzyıldan elimizde bulunan çok kıymetli iki örnek olmaktadır.

XIV. yüzyılın Hovannes Tikuransi, Ağdamarlı Grigoris gibi Türkçe şiirleri bulunan gusanların az da olsa bazı (Türkçe) şiirleri günümüze kadar gelebilmiştir. Ermeni aşugları sadece Türkçe söylemekle kalmamışlar, söyledikleri şiirlerin şekillerini de Türklerden almışlardır. Koşma, geraylı, bayatı gibi şekillerle ve hece vezniyle şiirlerini söylemişlerdir. Hatta bağlama (Evvel-Ahir), Leb değmez gibi tamamen ses oyunlarına dayalı türler de Ermeni Aşuglarınca başarılı bir şekilde kullanılmıştır.

Aşık Miskin Burcu'nun,

Men aşig meni gördüm
Men üste meni gördüm
Men dedim seni görem
Men döndüm meni gördüm ⁷.

dörtlüğünde şiir (M) sesi ile bağlıdır. Yani mısralar (M) ile başlamakta ve aynı harfle bitmektedir.

Ermeni aşuglarının Türkçe yazmalarıyla ilgili olarak değişik görüşleri mevcuttur. Kevork Ahverdyan "Aşuglardan dindar olanlar zengin Ermeni

⁷ Yusuf Ramazanov, aynı eser, s. 120

dilini yalnız kendilerini yaratan Allah'a duada ve dine ait öğütlerde kullanmış, dünyevî duygularını ise başka dillerde (Farsça, Türkçe) terennüm etmiştir ⁸. Garekin Levonyan ise, Ermenilerin Türklerle içiçe yaşadıklarını ve pek çoğunun Türkçe isimler aldıklarını söylemektedir. ⁹

G. Ağayan da, konuya tamamen siyasi açıdan bakmaktadır. Ermeni Aşugları zulümden korktukları veya hükümdarlara yaklaşmak ve onların zulümlerini azaltmak için başka dillerde yazmışlardır, ¹⁰ demektedir.

Bütün bu iddialar tamamen şahsi fikirlerden ibarettir. Aşuglar pek çok dini ve terbiyevî şiirleri de Türkçe söylemişlerdir. Ağayan'ın iddiası ise temelden sakattır. Sayat-Nova dışında hiç bir Ermeni Aşugunun bulunduğu bölgedeki sarayla yöneticilerle teması olduğu hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Ayrıca Türkçe söylenmiş şiirler içinde büyük çoğunluk aşk ve tabiat konulu şiirlerdir.

Bir iki istisna dışında siyasi konulu şiir bulunmamaktadır. Bütün bu görüşleri karşılaştıran Ekber Yerevanlı, Ermeni Aşuglarının, Türkçe söylemelerini şu sebeplere bağlamaktadır:

- a- Türkçenin geniş bir arazide konuşulan en yaygın dil olması
- b- Ermenilerin Türklerle sürekli komşuluk ve dostane ilişkileri
- c- Dinleyici toplama imkânı.
- d- Aşugların kendini yerli halka daha yakın hissetmek isteği.
- e- XVI. yüzyıldan başlayarak Türk aşık şiirinde görülen büyük gelişme.
- f- Eski Ermeni edebî dilinin (Graparların) devam etmesi, halkın bu dili anlamayışı.
- g- Ermeni aşugların merakı ve gösterdikleri büyük faaliyet ¹¹.

⁸ G. Ahverdyan, Sayat-Nova, Moskova 1852, s. 3-4'ten naklen E. Yerevanlı, Azerbaycan-Ermeni edebî elgaları, s. 279.

⁹ Garekin Levonyan, Ermen aşugları, Aleksandropol 1892, s. 133.

¹⁰ G. Ağayan, "Ermenilerin şimdiki şifahi nağmeleri", Daraz Gazetesi, 1893, no. 9, s. 140'tan naklen E. Yerevanlı, aynı eser, s. 271.

Ermeni Aşugları bulundukları, coğrafi bölgelere ve kullandıkları dillere göre G. Levonyan tarafından beş büyük mektebe ayrılmaktadır. Yazara göre, bunlardan ilki İran Ermeni mektebi ki, bu XVII. yüzyılın ikinci yarısında başlamakta, XVIII. yüzyılın sonuna kadar devam etmektedir. Gul Egaz ve Mgirdiç tarafından temsil edilmektedir. Bu mektepte Ermenice, Türkçe ve Farsça olmak üzere üç dilde şiir yazılmış Gul Serkis, Gul Arzunî, Emiroğlu, Bahiroğlu, Abdinoğlu, Seferoğlu gibi aşuglar bu mektebe intisab etmişlerdir. En meşhurları ise Gul Artun'dur. Bu aşug İran'ın Salmast şehrinde doğmuş ve kendisine kısaca Haro da denmiştir. Seyyar satıcılık ederek pek çok yeri dolaşmıştır. Şöhreti İstanbul'a kadar ulaşmış, hakkında, İstanbul'da ve Bakû'da yazılar yazılmıştır. Şiirlerinin çoğu Türkçe ve Farsça'dır. Türkçe şiirlerinden biri şöyledir:

Ey ağalar, ey gaziler
Göy çadırda duran kimdi
Ezel mizan terazini
Ora çekib guran kimdi

Hagg güllerin öz veteni
Bendeyler yoldun öten
Derya üstünde kotarı
Onu goşan, süren kimdi
Sen insansan, cin değilsen
Toprahsan sen, tin değilsen
Salmas'lı Artun değilsen
Seni senden soran kimdi?

İkinci mektep Türk Ermeni mektebidir. Levonyan bu mektebin merkezinin İstanbul olduğunu, Artin ve Rumanî tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Bu mektep XVII. yüzyılın ilk yarısında başlamakta XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmektedir. Keşişoğlu, Şükrü Nicumî, Şakirî gibi Ermeni asıllı Türk âşıklarınca temsil edilmektedir. Bu âşıklar

Türk saz şairleri gibi Türkçe şiirler söylemişler, Türkçe adlar almışlar ve klasik Türk edebiyatının Bakî, Fuzulî, Nâbî gibi büyük şairlerinin tesiri altında da kalmışlardır.

Üçüncü mektep Gürcü-Ermeni mektebidir. Temeli Sayat-Nova tarafından atılan bu mektep XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Şamlı Melka, Budakoğlu, Kîçik-Nova, Sayatoğlu ve Lezzet Oğlu gibi mensupları olan bu mektepte aşuglar, Ermenice, Türkçe ve Gürcüce söylemişlerdir. Bu mektebin en tanınmış şairi Sayat-Nova'dır.

Sayat-Nova (1712-1795), Ermenilerin yetiştirdiği en büyük şairlerden biridir. Türk âşıklarından Hataî ve Tufarganlı Abbas'ın etkisi açık olarak görülür. Üç dilde söylediği şiirlerinde Türk halk hikâyelerinden Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Aşık Garip, Kerem ile Aslı gibi tanınmış kahramanların maceralarına sık sık telmih yapmıştır. Türkçe şiirleri de son derece başarılıdır.

Gavvas olup deryalara dalmışam
Ferhat gibi aşk gayası delmişem
Macnun kimi Leyli deyip galmışam
Gözüm galmış nazlı yârın yolunda ¹²

dörtlüğünde görülen telmihler Türk halk edebiyatının etkisini açık olarak göstermektedir.

Aşık Edebiyatının bir kolu da Halk hikâyeleridir. Bilhassa XIX. yüzyılın Türkçe söyleyen aşugları, Türk halk hikâyelerini de tercüme, adaptasyon ve yeniden yapma şekillerinde Ermenice'ye aktarmışlardır. Bu ilişki bir taraftan Ermeni Halk Şiirinin gelişmesine, ufkunun genişlemesine, bir taraftan da halk hikâyelerimizin daha çok yayılmasına sebep olmuştur.

Ermeni Hikâyeci-Aşugları içinde Civanî (1848-1909) bir ekol kuracak kadar büyük başarı göstermiş ve 1877'de biraz genişleterek ve şahıs adlarını

Ermenileştirerek Aşık Garib ve Şahsenem'i, 1891'de Kerem ile Aslı'yı, 1895'de Şah İsmail'i ve daha sonraları da başka hikayeleri Ermenice'ye kazandırmıştır. Civanî'nin izinden giden Aşug Cemali, Koroğlu Hikâyelerinin kollarından çoğunu (1898-1904 yılları arasında), Aşug Sezaî "Emrah ile Selvi"yi, C.M.A. imzalı bir aşug Ferhat ile Şirini (1913) Ermenice'ye kazandırmışlardır. Agek Mhityan da Aşık Garip, Tahir ile Zühre, Şah İsmail, Leyla ile Mecnun ve Ferhat ile Şirin'i, şiirleri Türkçe kalmak şartıyla Ermenice'ye çevirmiştir.

Bütün bu hikâyeler Ermeni halkınca da sevilmiş kısa sürede defalarca yeni baskıları yapılmıştır. Söz gelimi, Aşık Garip Hikayesi, 25 yıllık bir sürede 8-9 defa basılmıştır. Kerem ile Aslı Hikâyesi de 1877-1914 yılları arasında 5 baskı yapmıştır.

Türk Halk Hikâyelerinin tercüme ve adaptasyonlarının yanısıra, onlara benzetilerek aynı yapı içinde, orijinal Ermeni hikâyeleri de tasnif edilmiştir. Bunlardan en dikkate değer olanı Arslan Aga Hikâyesidir. Bu hikâye, Dede Korkut'taki Deli Dumrul Hikâyesi'nin konusu işlenerek tasnif edilmiştir. Her iki hikâyede de Azrail'i tanımayan kahramanların onunla mücadelesi vardır. Yine her ikisinde de kahramanlar Azrail'e mağlup olunca, canlarına karşılık bir başkasının canını buldukları takdirde ölümden kurtulacaklardır. Deli Dumrul da, Arslan Aga da önce baba ve annelerine giderler, onlar canlarını vermezler. Sonunda eşlerine gidince, onlar kocalarının uğruna canlarını feda edeceklerini söylerler. Böylece Tanrı'nın lütfuna mazhar olup uzun bir ömür sürerler¹³

Sonuç olarak yüzyıllar boyunca birlikte yaşayan, aynı duyguları, aynı görüşleri paylaşan Türk ve Ermeniler, dış tesirlere kapalı oldukları sürece mutlu ve dostça yaşamışlar, bu dostluklarını edebiyatın bütün türlerinde dile getirmişlerdir. Ermeni asıllı Türk aşığı Aşık Emir (öl. 1992)'in Ermenice söylediği bir dördlüğün aşağıdaki tercümesi son derece ibret alınacak değerdedir¹⁴:

Din ayrı, möhkem gardaşığ
 Senin bahtına benzerik
 Gol bir, el bir éliyek, birlikte dağık (Dağız)
 Ayrılığda, nazik bir goluk.

¹³ Arslan Aga'nın metni için bk. Mireli Seyidov, Azerbaycan-Ermeni edebî elagaları, Bakü 1976, s. 11-13

KÖROĞLU'NUN ÖZBEK VE ERMENİ VARYANTLARI*

Türk halk hikâyeleri içinde gerek coğrafi yaygınlık gerek varyantlarının zenginliği bakımından hiçbir hikâye, Köroğlu ile boy ölçüşemez. Orta Asya'dan Balkanlara, Sibiryadan Orta Doğu'ya kadar geniş bir sahada, sadece Türkler arasında değil Gürcü, Ermeni, Arap ve Tacikler arasında da pek çok kolu bulunan Köroğlu, her yeni muhitte, sosyal, kültürel ve coğrafi tesirlerle bazı değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler bazan küçük olaylar, yeni şahıslar vb. gibi önemsiz, bazan da yeni bir hikâyenin oluşması veya temel pek çok olayın farklılaşması şeklinde kendini göstermektedir.

Bu yönüyle Köroğlu hikâyelerinin iki temel versiyon silsilesi (scyle) vardır.

1- Batı yahut Kafkas ve anadolu Anlatımları: Azerbaycan, Gürcü, Anadolu, Gagauz ve diğer Balkan varyantları, Kırım varyantı.

2- Doğu yahut Orta Asya Anlatımları: Özbek, Türkmen, Tacik, Karakalpak, Orta Asya Arapları, Sibiry Tobolları varyantları.

Bu konuşmamızda, Türkiye'de çok az tanınan Doğu versiyonlarının en tipik özelliklerini ihtiva eden Özbek varyantları ile Batı varyantları içinde Azeri varyantlarından tercüme, adaptasyon veya yeniden yaratma ile 14 kolu (20'den fazla varyantı) teşekkül eden Ermeni varyantları üzerinde durmak istiyoruz.

Özbek Varyantları:

Türkiye'de Köroğlu'nun Özbek Varyantları hakkında ilk defa P. Naili Boratav, 1890'da Kazan Üni. de basılan Katip Molla Hasan Mir tarafından yazılmış "Hikâyet-i Köroğlu Sultan" adlı kitabın bir özetini vererek ve bazı karşılaştırmalar yaparak, bilgi vermişti. (Köroğlu Destanı, İst. 1931, ss.

16-18) Ancak gerek özetti gerekse karşılaştırmalar sırasında, kitapta sadece iki kolun geniş olarak anlatılmış olmasından dolayı, (Kitapta sadece Guroğlu'nun İvaz Hanı Kaçırması ve İvaz'ın Esareti kolları geniş olarak anlatılmıştır.) bugün 47 kola oluşan Özbek Varyantları hakkında kesin fikir verecek durumda değildir. Özellikle, büyük önemi haiz olan Guroğlu'nun doğuşu ve kolların teşekkülüne sebep olan olayların eksikliği, Batı anlatımlarından farkını anlamaya imkân vermemektedir.

Özbekistan'da sözlü gelenekten ve çeşitli yazmalarda bulunan Guroğlu ve kolları, 1967'de Taşkent'te "Uzbak Halk İcodi" adlı bir seride yayınlandı. Daha önce, V. M. Jirmunsky ve H. T. Zarifov tarafından da 1947'de bütün Özbek Halk Destanları ile birlikte incelenmişti. Bu güzel araştırma "Uzbeksky Narodny Geroçesky Epos" adıyla Moskova'da yayınlandı. Bizim istifade ettiğimiz metinler, verdiğimiz ilk bibliyografyadan alındı. Bu varyantlarda Köroğlu şu şekilde ortaya çıkmaktadır:

İsfahan Şahı, Şahdar Han, Türkmenlere hücum eder ve onları yener. Pek çok ganimet ve esirlerle İsfahan'a döner. Esirler arasında Türkmen Beyi Cıgali Bey, kızkardeşi Bibi Hilal ve Seyisi Rövsan da bulunmaktadır. İsfahan Şahı, Cıgali Bey ile kızkardeşine, bey soyundan oldukları için, özel muamele yapar. Rövsan'ı köle olarak bir tüccara satar. Rövsan yilkıları otlatmaktadır. Bir gün İsfahan'da sıkılan Bibi Hilâl, dolaşmak üzere şehirden dışarı çıkar ve o sırada Rövsan'a rastlar. İki genç birbirlerine aşık olurlar. Bibi Hilâl, Ağabeyi Cıgali Bey'den, Rövsan'ı satın almasını ister ve istediği olur.

◀ Bir gün İsfahan Şahı'na bir at lazım olur. Atlardan Rövsan'ın çok iyi anladığını işiten şah, ondan kendisine bir at bulmasını ister. Rövsan bütün yilkıları dolaşır fakat gönlünce bir at bulamaz. Sonunda bir yağ satıcısının kısırağını beğenir ve Şaha onu tavsiye eder. Kendisiyle alay edildiğini zanneden şah, onun gözlerine mil çektirir. O atı da alarak Cıgali Bey'in yanına gelir. Cıgali Bey, kız kardeşi (Bibi Hilal ile) Rövsan'ı nikahlar. Bir müddet sonra Cıgali Bey ve Rövsan o kısırağa binerek gizlice İsfahan'dan kaçarlar. Bibi Hilâl İsfahan'da, Cıgali Bey'in diğer adamlarıyla kalır. Fakat çok üzgündür. Bir gün Cıgali Bey'in yilkıcılarından biri (Çoban Rüstem),

* Köroğlu Semineri Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983

Bibi Hilâl'i ölmüş olarak kırdan bulur ve onu gömer. Ancak, Bibi hilâl hamiledir. Mezarda çocuğu doğar. Ölü vücudun göğüslerinden süt gelmektedir. Çocuk o sütü emerek bir kaç gün yaşar. >

Bu arada Çoban Rüstem, o mezarı kollamakta ve atları hergün o civarda otlatmaktadır. Atlardan birinin tayı ölmüştür. O kısırak sık sık sürüden ayrılmakta ve Bibi Hilâl'in mezarına gidip, tam mezarın üzerine yatmaktadır. Çoban Rüstem atı takip eder ve mezardan bir bebeğin atın memelerinden emdiğini görür ve çocuğun Bibi Hilâl'in olduğunu anlayarak alıp evine götürür. Mezarda bulduğu için adını Guroğlu koyar. bilindiği gibi Gûr Farsça'da mezar demektir.

Gûroğlu büyür. Bir gün sokakta zadegândan Badgir'in oğlu ile kavga eder ve onu döver. O çocuk babasına şikâyet eder. Bey gelip kamçı ile Gûroğlu'nu dövmeye başlar o da beyi bıçaklayıp kaçar. Çoban Rüstem Gûroğlu'na bütün macerayı anlatır ve hemen kendi ülkelerine kaçıp babasını bulmasını söyler. Gûroğlu, mezarda kendisini emziren kısrağa binerek ülkesine gider ve babası Rövsan'ı bulur. Ancak kısa bir süre sonra Rövsan ölür. Babasının ölümünden sonra, Gûroğlu dayısı Ahmet Bey'in yanında yaşar. Ahmet Bey, kervanlarla uzaklara giden bir tüccardır. Bir gün dayısı seferde iken, Gûroğlu, dayısının yilkılarını Horasangül Gölü civarında otlatmaya götürür. Orada çok güzel bir ata binmiş Reyhan Arab'a rastlar. Reyhan Arap, çoktanberi Gûroğlu'nun amcası Ahmet Bey'in karısı Hol-Ayim'i sevmektedir. Eğer Hol-Ayim, Reyhan-Arab'a su verirse, altındaki atla yilkıda bulunan bir kısrağın çiftleşmesine izin verecektir. Gûroğlu, gidip yengesine yalvarır ve razı eder. Atlar çiftleşirler, fakat Reyhan Arap, Hol-Ayim'i kaçıtır. Gûroğlu ona yetişemez. Aradan bir süre geçer. Reyhan Arap'la çiftleşen attan Kırat doğar. Kırat'ı, Gûroğlu bizzat kendisi besler, büyütür ve eğitir.

Bu arada Türkmenlerin hanı Uray Han ölür. Halk Gûroğlu'nu yiğitliği, dürüstlüğü, cesareti ve çalışkanlığı yüzünden han seçer.

Bundan sonra Gûroğlu'nun ve koçaklarının maceraları başlar. "Artık Gûroğlu basit bir cengaver ve basit bir aşık değil, o meşhur bir nesilden olan... Ülkenin kanuni hakimi ve akıllı bir hükümdarıdır." (V.M.

Jirmunsky-H.T. Zarifov, Uzbeksky Harodny Geroičesky Epos. s. 186)

Özbek Varyantında kadın kahramanlar önemli rol oynar. Bu varyantlarda Gûroğlu'nun üç karısı vardır. Bunlardan ilki Kûh-i Kaf perileriinin padişahı Rehmet Peri'nin kızı Ağa Yunus Peri'dir. Bu peri kızı ile ilgili olarak bir kol teşkil edilmiştir.

Yunus Peri, Batı anlatmalarındaki Hızır, Hz. Ali, Kırkların Koroğlu'na öğrettikleri gizli sırları, Gûroğlu'na öğretir. Onun bulunmadığı anlarda, Çambil'i kadınların başında bir kumandan gibi korur, icabında ata biner, kılıç kullanır.

Yunus Peri'den başka Gûroğlu'nun perilerinden iki karısı daha vardır. Bunlar Ağa Yunus Peri'nin arkadaşı olan Mısgal Peri ve Hindistan'dan Gûroğlu'nun bir sürü zorluklarla getirdiği Gülnar Peri'dir. Bu üç peri de ona her türlü güç durumda yardım ederler. Batı varyantlarındaki Nigâr Hanım'ın rolünü oynarlar. Bu hal bilhassa Temirhan Padişah, Holdor Han, Çambil'in muhasaraya alınması kollarında görülür.

Batı Varyantlarının tersine Gûroğlu, Özbek Varyantlarında mitolojik bir kahraman olarak gözüktür. Hayvanların, kuşların dilinden anlar. Bir bakışı ile en korkunç canavarlar dize gelir.

Sihirli dünyalarda korkunç devler ve ejderhalarla mücadele eder ve güzel perilerine kavuşur. İsteddiği anda taştan su çıkarır, şekil değiştirerek hayvan ve kuş olabilir. Yanında taşıdığı sihirli taşa dokununca karşısındakini küçültür veya ihtiyarlatır. Ayrıca Mısgal perinin verdiği iki tüyden siyah renkleri olanı kötülük yapmak istediğinde, beyazı da iyilik yapacağı zaman kullanabilir. Yani Özbek Varyantlarında Gûroğlu sadece fiziki güçle değil sihir güçleriyle de mücehhezdir.

Özbek Varyantları ayrıca dini ve mistik unsurlar bakımından daha zengindir. Gûroğlu kutsal varlıklardan yardım isteyebilir ve istediği yardımı her zaman görür. Genel hatlarıyla benzetmekle birlikte, Özbek Varyantlarında bazı önemli farklar onu batı varyantlarından ayırmaktadır. Meselâ;

Avaz, (Ayvaz)ın evlatlığı alınışı değişik olaylar zinciri içinde işlenmiştir. Güroğlu'nun çocuğu olmaz. Yunus Peri'nin isteği üzerine Hunkâr Şah'ın kasabı olan Avaz'ı Çambil'e getirir ve ona yiğitliğin sırlarını öğretir. Getirişindeki olaylarda da bazı teferruat farkları vardır.

Batı Varyantlarında bulunmayan bir başka kol da Hasan'ın evlatlık olarak alındığı Temür Han'la olan macerasıdır. Hasan'ı Misgal Peri ister ve Güroğlu ile bozuşmak istemeyen Temür Han, ona hüsnü kabul gösterir ve oğlunu verir. Ancak Avaz pek çok kolda faal rol aldığı halde Hasan sadece, Delli kolunda birinci safta gözüktür. O da evlenmek istediği Delli (Telli) ile ilgilidir. Ancak batı varyantlarında gördüğümüz "Koroğlu'nun Erzurum Seferi" ile bu kolun hemen hemen hiç ilgisi kalmamıştır. Bu kol İram Bağı'na küsüp giden Yunus Peri ve Misgal Peri'nin Kırat'ı da götürmeleri üzerine gelişen olaylarla ilgilidir.

Güroğlu'nun eşkıyalık etmesi, bu varyantlarda epeyce zayıftır. Bilakis Özbek varyantlarında Güroğlu idealize edilmiş bir komutan, duygulu ve güzel sesli bir aşık, yiğit ve güçlü bir kahraman olarak dikkati çeker.

Ayrıca Batı anlatımlarında Koroğlu hemen hemen bütün kolları faal olarak olaylara iştirak eder, halbuki Özbek Varyantlarında, Avaz'ın maceraları zaman zaman fantastik ve romantik duygularla zenginleştirilerek yeni kollar oluşturulmuştur.

Özbek Varyantlarında, batı anlatımları ile ortak olan temel unsurlar Kırat ve Çambil ((Çamlıbel)) unsurudur. Güroğlu'na yapılacak en büyük kötülük, onu Kırat'sız bırakmaktır. Bu yüzden Güroğlu'nun han seçildiği gün Kırat'ı çalınca onu aramaya çıkışı, Sim Bağma girişi yani Balo Gurdan (Balo Devle Mücadelesi) Kolu ile Misgal Peri ile Ayvaz Kolu, tamamen Kırat'ın çalınması üzerine teşekkül eden iki koldur.

Gerek Koroğlu, gerekse Güroğlu kollarında son kol (Koroğlu'nun sar oluşu) sırasında, her şey kaybolmuş, deliler dağılmış, Koroğlu (Güroğlu) ihtiyarlamış, artık ölümü bekler olmuştur. O zaman Güroğlu,

Güroğlu'nun mening muradım

Ham davlatım ham zuryatım
İnub-ı usgan ona yurdum

Çambil-bilim viloyetim
Sende armanın kolmadı
Senin armaning kolmasın.

diye hem övgü, hem veda hem de artık işin sonuna geldiğini bilen bir psikoloji ile kendisinden sonra Çamlıbel'in özleminin kalmamasını diler.

Ermeni Varyantları

Koroğlu'nun batı anlatımları (Cycle) içinde yer alan Ermeni Varyantları esas itibarı ile Azerbaycan Varyantlarına bağlıdır. Her ne kadar Bolu Bey Kolu, Anadolu Varyantlarının tercümesi ise de (Hikaye-i Koroğlu- Türküleri ile Beraber- İstanbul, Hovsep Kavafyan Mat. 1872) Çoğunluk Azerbaycan varyantlarının tercümesi, adaptasyonu veya aynı yapı ve gelenek içinde yeni kollar halinde yaratılmasıdır. Pertev Naili Boratav'ın sözünü ettiği ve incelemesinde özetini verdiği "Koroğlu'nun Tercüme-i Haline göre Sergüzeştleri" 1924 adlı üç kol ihtiva eden kitab da aynı şekilde Kafkas menşelidir ve Agayan tarafından tercüme edilmiştir. (P. Naili Boratav, Koroğlu, s. 55)

Koroğlu'nun tam Ermeni Varyantı Prof. H. Samuelyan tarafından 1941 yılında Erivan'da yayınlanmıştır. Bu kitaptaki kollar 1912 yılında G. Tanverdyan'a Ermeni aşığı Kevaork Taroyan tarafından anlatılmıştır. Daha önce Aşug Cemali, Koroğlu'nun iki kolunu 1898 ve 1904'de Aşug Hayat da Bolu Bey kolunu 1900 yılında Ermeniceye tercüme etmişlerdir. Ayrıca Tebrizli Arakel ve İlyas Muşek gibi Ermeni yazarları da Koroğlu'ndan hem söz etmişler hem de bazı şiirlerini kaydetmişlerdir.

Ermeniler arasındaki Koroğlu varyantları 14 koldur.

Bu kolları,

a- Türk Halk Edebiyatına bağlı olanlar,

c- Türk hikâye geleneğine uyun olarak, yeniden tasnif edilen kollar olmak üzere üç grupta toplayabiliriz.

İlk grupta yer alan kollar tamamen Türkçeden tercüme edilen kollardır. Bunların bir kısmında şiirler Ermeniceye tercüme edilmiş, bir kısmında şiirlerin hem Ermeniceye tercümesi hem de Türkçe metni birlikte verilmiştir. Bir kısmında ise şiirler olduğu gibi, Ermeniceye çevrilmeden, Türkçe olarak aynen bırakılmıştır. "Koroğlu ile Keçel Hamza" Kolunda 19, "Koroğlu iel Hasan Bey" kolunda ise 17 şiir bu şekilde verilmiştir. (Fchatov Ferhat Gulamoğlu, Koroğlu desatnının Tedgigine Dair s. 157.)

İkinci ve Üçüncü gruptaki kollar ise konular tamamen Ermeni sosyal ve kültürel çevresine uydurulmuştur.

Aygır gölü ve Garasu (Proşyan), Nigâr (Taroyan), Koroğlu ve Perişan (Vartanyan), Koroğlu ve Çobanoğlu (Vartanyan) kolları, tamamen Ermeni muhitine adapte edilmişlerdir.

Ermeni Varyantlarında, Rövsan, Hasan Ali adlı bir mehterin (At bakıcısı) oğludur. Hasan Ali, Ali Paşa tarafından en iyi atı seçmek üzere görevlendirilir. Yılıkdaki bir kırsağın, efsanevi su aygırı ile çiftleşmesinden doğan tayı seçtiği için gözleri kör edilir. Azerbaycan varyantında olduğu gibi, Hasan Ali, oğlu Rövsan'a tayı özel olarak yaptırdığı ahırda besletir ve yetiştirir. Bu arada göktaşından Mesri kılıcı yaptırır ve oğlunu da alarak Çenlibel'e gider. Orada oğluna öğütler verir ve Ali Paşa'dan intikamını almasını söyleyerek ölür. Bundan sonra Rövsan, Koroğlu adını alır, başına delileri toplayarak Çenlibel'i yurt tutar. Koroğlu'nun çevresinde Reyhan Arap, Kürdoğlu, Isa Balı, Tanrı Tanımaz, Halay Bozan, Demircioğlu, Eyvaz gibi yiğitler toplanırlar ve kollarla anlatılan maceralar başlar.

İlk grupta saydığımız kollarla maceralar Türk Varyantlarında olduğu gibidir.

Koroğlu'nun son kolu ise, yapı, teferruatta farklılıklar gösterir. Koroğlu artık ihtiyarlamıştır. Yanında sadece Nigâr Hanım ve Kırat vardır. Yolda giderlerken bir şehirliye rastlarlar. Onda o zamana kadar hiç görmediği "Tüfek" vardır. Koroğlu tüfeğin özelliklerini öğrenince;

Ahır ecel keldi yetdi hay, haray
Çekdiğim govgalar bitdi hay, haray
Tüfenk çıkdı, merdlik bitdi hay, haray
Men mi gocalmışam, ya zamane mi?

diyerek kılıcını atar. Tekrar delilerini toplar ve onlara, Tüfeği ellerine almamalarını, tüfeğin şeytan işi olduğunu vesiyet eder, hastalanır ve ölür.

Ermeni Varyantları şekil bakımından tamamen manzum olmasıyla da Türk varyantlarından ayrılır. Ayrıca Turna Teli, Mehbub Hanım'ın Çenlibel'e getirilmesi kolları Ermenilerde hiç yoktur. Ayrıca bazı kollarla olaylar değişik olarak anlatılmıştır. Meselâ, Nigâr Kolunda Koroğlu'nun delileri onu evlendirmek için Goca Ganber'in kızı nigâr'ı düşünürler, Koroğlu aşık kıyafetine girerek Nigâr Hanım'la görüşür ve sevişir. Sonra Koroğlu kızı babasından ister. Goca Ganber kızını vermez fakat Koroğlu kızı kaçıtır ve Çenlibel'de düğün yapar.

Bir başka önemli fark da Şah Abbas, Sultan Murat gibi hükümdarların hikâyelere girmesidir. (Kıratın Kaçırılması-Keçel Hamza Kolu)

Koroğlunun Ermeniler arasındaki varyantlarına Ermeni yazarlarının işledikleri ve modern türlerde yaptıklarını da eklemek gerekir.

1924 yılındaki "Koroğlu'nun Tercüme-i Haline Göre Sergüzeştleri" (1924) adlı kitap Ağayan tarafından işlenmiş ve şiir halinde yayınlanmıştır. Yine Sarımen adlı bir Ermeni şairi Koroğlu'nu şiir halinde işlemiş ve 1947 yılında Erivan'da "Üreyin Sesi ile" adıyla bir kitapta yayınlamıştır. A. Graşi ise Ambabert (Çamlıbel) adıyla bir dram yazmış ve 1945'te yayınlamıştır.

Görüldüğü gibi Koroğlu'nun ister doğu ister diğer etnik gruplardaki Varyantları henüz karşılaştırmalı olarak ilmi bir tetkike tabi tutulmamıştır. Bu yapıldığı zaman Koroğlu'nun tipolojisi, menşei, tarihi, sosyal, kültürel ve coğrafi zemini gibi pek çok problemin gün ışığına çıkabileceğini tahmin edebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

- 1- Pertev Naili Boratav, Köroğlu Destanı, İst. 1931
- 2- H. T. Zarifov, Uzbek Folklori, Taşkent 1. Kitap 1936, 2. Kitap 1941
- 3- V. M. Jirmunsky- H. T. Zarifov Uzbeks Narodny Geroičesky Epos, Moskova, 1947
- 4- Uzbek Halk Destanları, Taşkent 2 cilt, 1957
- 5- M. Seyidov, Uzbek Halk İcodı, Taşkent, 1967
- 6- B. A. Karriev, Epiçesky Skazaniya O Ker-Ogli y tyorko-yazıcnıh Narodov, Moskova, 1968 ss. 64-67 ve 205-222
- 7- Azad Nebiyev, Gehremanlıg Shifeleri Bakı-1975
- 8- Hikâye-i Köroğlu Sultan-Türküleri ile Beraber-İst. 1872
- 9- Aşug Cemali (Mkırtıç Taleantsi) Kızıroğlu ve Bolu Beyi Arasında Başveren Hadiseler hakkında Köroğlu Nağılı 1. Hisse, Tiflis 1898 Demircioğlu ve Hamza Bey Arasında Başveren Hâdislere Dair Köroğlu nağılı 2. Hisse, Tiflis 1904
- 10- Aşug Heyat (Sukas Karapetyan Zahirantsi) Bolu Bey, Aleksondropol 1900
- 11- A. Graşi, Amabert (Çamlıbel), Yerevan 1945 (Dram)
- 12- Sarmen, Üreyin Sesi ile, Yerevan, 1947 (Köroğlu-şiiir halinde)
- 13- Ferhat Ferhadov (Gulamoğlu), "Köroğlu" Destanının Tedgigine Dair, (Destanın Ermein Verisyonu) Moskova, 1954
- 14- Ekber Yerevanlı, Azeri-Ermeni Edebî Elagaları, Bakı, 1968 ss. 184-199
- 15- Mireli Seyidov, Azerbaycan-Ermeni Edebî Elgaları, Bakı, 1976
- 16- İ. Abbasov, Azerbaycan Folkloru XIX. EsrErmein Mehbe'lerinde Bakı, 1977
- 17- İ. Abbasov, Azerbaycan destanlarının Ermein Diline Tercüme, Tebdil ve Neşri Meselelerine Dair, Azerbayna Şıfahı Halg Edebiyatına Dir Tedgigler, V. cilt Bakı, 1977 s. 62

18- Yusuf Ramazanov, Azerbaycan Dilinde Yazıt Yaradan Ermeni Aşıgları, Bakı, 1977.

TÜRKÇE SÖYLEYEN ERMENİ AŞUĞLARI*

Türk ve Ermeni milletlerinin kültür münasebetleri içinde Aşık edebiyatı, belki en önemli yeri tutmaktadır. Gerek her iki edebiyatın gelişme tarihi gerekse aşıkların yarattıkları ürünlerin iç ve dış özellikleri arasında büyük bir benzerlik vardır. Hele XV. yüzyıldan sonraki Ermeni Aşug edebiyatında dili de tamamen veya kısmen Türkçe olan, birçok Ermeni asıllı aşık yetişmiştir. Hatta, biraz sonra daha geniş olarak üzerinde duracağımız gibi, pek çok Ermeni aşuğu Kul, Miskin, Dede, Baba gibi Türkçe mahlaslar almışlar, bir kısmı da Bektaşî tarikatına girmiş ve tamamen Türk-İslâm düşüncesine uygun sofiyane şiirler söylemişlerdir. Turab Dede, Kul Hovannes gibi.

Türk Aşık geleneğinde bulunan köy köy, kasaba kasaba dolaşarak bir müzik aleti ile şiirler söylemek, Ermeni aşuğlar tarafından da aynen benimsenmiştir.

Her iki edebiyatın gelişme çizgisine baktığımız zaman Türk aşıklarının XV. yüzyıldan önce "Ozan" adıyla bilindiğini ve kutsal bir özelliğe sahip olduğunu görüyoruz. XV. yüzyıldan itibaren bu kelime semantik değişikliğe uğramış ve "Boş söz söyleyen geveze, boşboğaz" anlamında tezyif sıfatı olarak kullanılmaya başlamış ve yerini "Aşık" kelimesine bırakmıştır. Arapça olmakla birlikte, sadece Türkler arasında saz şairi anlamına gelen Aşık kelimesi XVI. yüzyıldan sonra Ermeniler arasında da kullanılmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar Varsak, Gusan, Mutrib gibi isimlerle tanınan Ermeni Aşuğları içinde en eskisinin "Gusan" olduğu anlaşılmaktadır. Manuk Abegyan, "Gedim Gusan Halg Negmeleri" (s.175) adlı eserinde, bu kelime tekil olarak "çalıp söyleyen" san'atçı için kullanılmıştır, demektedir. Gerçekten Gusan kendi eserlerini çalıp söyleyen erkek san'atçılar için kullanılmıştır. Kadın şairlere ise "Varsak" ismi verilmiştir. Bu san'atçılar XVI. yüzyıla kadar Türklerdeki "Ozan"ların fonksiyonlarını

* Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, E.Ü. Ed. Fak. Yayınları, İzmir 1985

ifa etmişler ve Ozanlarda olduğu gibi bir mukîsî aleti ile eserlerini icra etmişlerdir.

Gusan ve Varsakların yarattıkları şiirlere Ermeni folklorunda "hayren" denilmektedir. Bu kelime "Hayeren" kelimesinin kısaltılmış şeklidir.

Orta Çağ Ermeni sözlü edebiyat ürünlerini yazmalardan toplayarak "yeni mecmua" adıyla 1896'da yayınlayan Karabet Kostanyans, hayeren okumanın Ermenice şiir okumak anlamına geldiğini söylerken, M. Abeğyan "Gusan Halg Şiirleri (Yerevan, 1940)" adlı kitabında, hayeren için özel bir ahenkle beytler-bayatılar okumak anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Her iki görüşün ortak noktası, Hay kelimesinin Ermeni, "hayeren" kelimesinin ise Ermenice veya Ermenilere mahsus demek olduğudur.

Türkçedeki özel nağmeli şiirlere nasıl Türklerle mahsus, Türklerle ilgili anlamındaki Türki<Türkü kelimesi kullanılmışsa aynı mantıkla özel nağmeli Ermeni Gusanlarının şiirlerine de hayeren denmiştir.

Gusanların Hayerenleri, XVI. yy.dan itibaren "Antoni Hayren" veya sadece Antoni adıyla anılmaya başlamıştır. Antoni kelimesi ise "evsiz, barksız, garip adamların şarkıları" anlamına gelmektedir. Bu yüzyılda Ozan kelimesinin de boşboğaz, herze söyleyen, geveze anlamını kazandığını hatırlarsak, iki aşık edebiyatı arasındaki fonksiyonel yakınlığı ve gelişme paralellliğini daha net görebiliriz.

Anadolu Selçuklu Devleti kurulduktan sonra, her sahada olduğu gibi Ermenilerin aşık edebiyatında da kuvvetli bir Türk tesiri görüldü. Gusanlar kendilerine Aşug adını vererek Türkçe mahlaslar kullanmaya başladılar ve aynı kültürün bir parçası haline geldiler. Ayrıca İrandaki Safevî hanedanının Ermenilere karşı çok musamahakâr ve insancıl tutumları sebebiyle de sadece Anadolu'da değil, Kafkas ve Azerbaycan Bölgesi'nde de sofiyane fikirleri kabul eden pek çok Ermeni ve aşuğu yetişti. Bu hususta son yıllarda epeyce araştırmanın yapıldığı malumdur. Biz konuyu daha fazla uzatmadan yüzyıllar boyunca Türkçe çalıp söylemiş Ermeni asıllı aşuğlardan söz etmek istiyoruz.

XIII. yüzyıldan başlayıp gittikçe çoğalan bu aşuğlara, sadece

Ermenilerin bulunduğu sahalarda değil; Türk Aşık geleneğinin canlı bulunduğu pek çok sahada rastlamaktayız.

Bunlardan ismi bilinen ve Anadolu sahası Türk edebiyatı için büyük öneme haiz ilk şiire XIII. yy. da Erzincanlı Bluz Hovannes adına bağlı olarak rastlamaktayız. Bir elyazmasında Hovannes'in Ermenice şiirler arasında, dörtlükler halinde, 20 mısralık Türkçe bir şiiri bulunmaktadır. (Elyazması halen Ermenistan Madenedaran'da 2384 numarada bulunmaktadır).

Sensin arı gız Meriem
Yazılılarım derman
Tangrıdır senden doğan
Tangrim anası Meriem

Evel atadan aldı
Oğul dünyaya geldi
Kristos Meriem'den doğdı
Tangrim anası Meriem

Altından eziz Meriem
Cöherden eziz Meriem
Uçmak Yeesi Meriem
Tangrim anası Meriem

Daha sonraları XIV. yüzyılda Hovannes Tikurantsi'nin, XV. yy. da Arakel Bağışesi'nin ve Mkırtıç Nagaşı'nın, XVI. yüzyılda da Aktamarlı Grigor'un adını biliyoruz. Bütün bu Gusanlar Ermenicenin yanı sıra Türkçeyi de kullanmışlardır.

XVI. yüzyıldaki en tanınmış Ermeni asıllı aşuğu Vanlı Koçak'tır. Asıl adı Nahapet Kuçak olan bu şair devrinin ustaları arasına girmiş, halk arasında büyük hürmet kazanmıştır. Ermeni gusanları arasında Aşık kelimesini ilk defa kullanmıştır. İlyas Muşek'in "Nağmeler" kitabında onun şiirleri de bulunmaktadır. 1637'de oğlu tarafından yazılan bir hatıradan bu

aşuğun mezarının ziyaretgah olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şiirlerindeki Türkçe, sade ve akıcıdır. Son derece lirik ve zaman zaman da oynak bir eda dikkati çeker.

Kuçak'ın Türkçe şiirleri O. Yegenyan tarafından toplanmış ve 1960'ta "Nehapet Kuçak'ın Ermeni Harfleri ile Yazılmış Türkçe Neğmeleri, Matenadaranın Heberleri, No: 5. Yerevan" adıyla yayınlanmıştır. Kuçak Anadolu ve Azerbaycanı dolaşmış çok başarılı koşmalarıyla tanınmıştır. Şiirlerinde aşkın yanı sıra, sosyal konular, devrinden şikayet, dini kıssa ve efsâneler en çok işlenen konular olmuştur. Türk ve İslâm anânesinden gelen motifleri malzeme olarak kullanmıştır.

Kırk gününde kıl köprüyü yaptılar
O köprüden geçendedir temaşa.

Şiirinden örnekler:

Kimse beni bilmez idi
Geldim ki beyan eyleyem
Ben ezeli göyde idim
Geldim ki eyan eyleyem

Canıma çara eyleyem
Ruhuma haray eyleyem

Ben nur idim nurdan doğdum
Beni peygamberler bilmiş
Bene ıgrar verenleri
Uçmağa revan eyleyim
Canım revan eyleyim

....
Egay hagay çerse biçer (?)

Yazugum çoh günahlinçey (?)

Huda bağışlasın seni

Ben seni imam eyleyim

Canımı imam eyleyim

Son bentte ilk mısradaki Ermenice "Ben Hovannes Timurantsi" demektedir.

XVII. yüzyılda Türkçe söyleyen aşıklardan biri de Dellek Murad'dır. Türkçe şiirleriyle büyük şöhret olmuş ve Türkler arasında da üstadnameleriyle tanınmıştır. Hatta bugüne kadar Dellek Murad'ın Ermenice hiç bir şiirine rastlanamamıştır. İlyas Muşek'in Nağmeler kitabındaki şiirlerin tamamı Türkçedir. Şiirlerinin çoğunluğu didaktik ve felsefidir.

Namerd köprüsünden ölsem geçmenem

Kervan olsam menziline düşmenem

Elinden camını alıp içmenem

Sağ eli sol ele muhtaç eyleme.

(S. Mümtaz, El Şairleri, 1. Baskı 1927, s. 299).

gibi şiirleri Türk Halk Hikayelerinde üstadname olarak kullanılmıştır.

Bu yüzyılın en büyük ve en şöhretli aşuğlarından biri de Miran'dır. hayatı hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte şiirlerinden asıl adının Mihran olduğu ve İstanbul dahil pek çok yeri dolaştığı anlaşılmaktadır. İlyas Muşek'in "Bu Miran Ermenidir ki Hristiyanlığa geldi, muayyen vaht Tebrizde yaşamış ve orada ölmüştür." ifadesinden onun din değiştirdiği anlaşılmaktadır. Şiirlerinde Türk-İslam tasavvuf görüşünün büyük tesiri vardır. İslami bilgileri de çok kuvvetlidir. Türk Halk şiirinin bütün türlerinde eser veren Miran'ın söyleyişindeki rahatlık, onu birinci sınıf bir aşık yapmaktadır. Nesimi'ye, Kerem'e, Aşık Garib'e hatta Yunus Emre'ye benzeyen şiirleri vardır. Anasır-ı Erbaadan bahseden şiirlerinde Yunus'un şiirinde başarılı örnekler verir.

Tebriz'den çıkarak bütün Anadoluyu dolaşmış ve İstanbul'da da bulunmuştur. Miran'ın aşk şiirleri de aynı şekilde içli ve son derece başarılıdır.

Bir halın nakıştı, bir halın nakkaş

Bir halın aydın, bir halın güneş

Bir halın zencidir, bir halın habes

Bir halına hüküm-ü Hindistan dedğim.

veya

Aşgîn sevdası getmez başımdan

Hezer eyler peri ganî yaşımdan

Kerem teki yandım öz ateşimden

Pervane tek yara minnet olmasın

Ayrıca

Ağ gövdeler turab olur

Çoh yoksullar erbab olur

Çoh erbablar yoksul olur

Mallar bir gararda galmaz

Ulu divanlar gurulur

Heyrle şerden sorulur

Çoh bulanırlar durulur

Seller bir gararda galmaz

Cömerd olan bilir tehri

Nakes olan çeker gahri

Miran der: Allah'dan geyri

Şahlar bir gararda durmaz

gibi şiirlerinde dünya-insan, yaradılış gibi konular Nesimî başta olmak üzere pek çok Türk mutasavvıfının tesiriyle işlenmiştir.

Miran'dan sonra Gul Artun (Salmastlı Artun), Hostikoğlu, Şamçı Melko (asıl adı Meliksedek Gulkanyans), Turab Dede (Türk olduğunu tahmin ediyorum) Emiroğlu, Demircioğlu, Stefeenos Yerets gibi 400'e yakın aşuğun adını biliyoruz.

Bu şairlerin tamamında Türkçe şiirler tamamen Türk halk geleneğinin etkisiyle yaratılmıştır. Hatta Ermenice söyledikleri şiirlerde bile kafiye seslerinin bulunduğu kelimeleri Türkçeden almışlardır. Türk halk şiirinin bütün türlerini ve şekillerini kullanabildikleri gibi Türkçeyi çok iyi bilen ve gerek yaratıcılığı gerek vokabüleri çok zengin olan usta aşıklar tarafından söylenebilen "baş-ayâk", "Lebdeğmez", "Satranç" gibi zor şekilleri bile yapabilecek kadar Türk halk şiirine aşina olmuşlar ve başarılı örnekler vererek bunu göstermişlerdir.

Aşık Miskin Burcu'nun (ki bu şairin de Türk olduğunu tahmin ediyorum):

Men aşık meni gördüm
Men üste meni gördüm
Men dedim seni görem
Men döndüm meni gördüm.

baş-ayağındaki "M" ile başlayıp bitme, Stepanos Yeretsi'nin mısraları Farsça, Ermenice ve Türkçe olan mülemması ve

Faslı bahar bülbül gelür
Bahar bülbül hasret salur
Bülbül hasret gülden alur
Gelür, salur, alur galur.

gibi ustalık isteyen şiirler yazabilmiştir. Üstelik Stepanos'un bir din adamı olduğu da bilinmektedir.

Anadoluda da adını bildiğimiz pek çok aşuk günümüze kadar Türk aşık

edebiyatının yaratılmasına iştirak etmiştir. Bunlardan bazıları Tezkirelere girecek kadar meşhur olmuştur.

Onlardan Aşık Vartan, Cıvan Ağa ve Mecnunî en tanınmış olanlarıdır. Ayrıca Zile'de Safti, Şermî ve Tahtabacak Mevci ile Alevi-Bektaşî şairleri arasında adı saygıyla anılan Zikri, Kayseri dolaylarından Mahcubî ve Harbî mahlaşlı iki kardeş aşık (bkz. İzzet Ulvi Bey, Türk Yurdu, c. 3), Zeytun olayı ile ilgili bir şiiri bulunan Ferdi, Ermeni asıllı şairlerden bazılarıdır.

XVIII. yüzyılda yaşadığını bildiğimiz Aşık Vartan'ın nerede doğduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Ancak devrinde Tezkireci Safayî'nin dikkatini çekecek kadar şöhret kazandığı anlaşılmaktadır. (Prof. Dr. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatına Tesiri, s. 262). Hatta Seyyid Vehbi, Sultanuş-Şuara" Osmanzade Taib'e vekalet ederken devrin şairlerinin derecelerini tayin için yazdığı kasidede:

Safayî tezkire tezyil edermiş havfım oldur kim

Eder şair, Fasihî gibi Mecnun ile Vartan'ı

diyerek Mecnuni ve Vartan'dan bahsetmiştir.

Aşık Vartan her şeyiyle bir Türk aşığıdır. Sırtında sazı ile Anadolu'yu dolaşmış, çeşitli halk şairleri ile düşüp kalkmış ve Türk-İslâm düşüncesine uygun şiirler söylemiştir. Elimizde 20 hanelik bir Yaşnamesi bir de 2 dörtlük şiiri bulunan Vartan dünyanın faniliğini, gerçek cennete iyilik yapanların gideceğini bildiren didaktik ve sembolik şiirlerinde son derece başarılıdır.

Yaşname'den örnek:

Ezel benim şu cihana geldiğim
Hudamdan emroldu düştüm erkâna
Anamın rahimine düştüm kaynadım
Bir katre kan iken döndüm insana

Hak emretti sür düdüğün çaldılar
Her can kendi cesedini buldular
Dirildiler cümlesi de geldiler
Ağır şeriate ulu divana

Aklı olan kulluk etsin Yezdana
Ne taç kaldı ne taht Nuşirevana
Nice bin padişah geldi cihana
Ne Karuna kaldı ne Süleymana

Kimse bilmez kim yiye kim kazana
Dünya mülkü emanettir insana
Kalmaz yalan dünya pir ü civana
Gelen gitti, giden gelmez cihana.

Anadolu sahasında adı bilinen başka bir Ermeni asıllı aşık da Civan Ağa'dır. 1747'de Diyarbakırda doğmuş ve 1815 yılında ölmüştür. Civan Ağa aruzla da şiirler söylemiştir. Şiirlerinde aşk ve ayrılık teması ağır basmaktadır.

Burum koydu bu aşkın boynunu
Pek zalimdir asla saymaz sonunu
Bir yar sevdim gayri sürmüş gününü
Böyle derde Civan nasıl dayansın.

(Refik Ahmet Sevengil, Yıllar Boyunca Halk Şiirleri., İstanbul 1962, s. 182)

dörtlülüğü ile biten bir şiiri elimizde bulunan Civan Ağa, kumaş üzerine kalıplarla baskı yapıp satarak geçimini temin etmiş.

Seyyid Vehbî'nin sözünü ettiği ikinci Ermeni asıllı şair de Mecnunî'dir. Hayatı hakkında bilgimiz yoktur. Ancak sevgilisi ile arasının başkaları yüzünden açıldığını belirten bir koşmasından ve diğer şiirlerinden onun son derece lirik bir şair olduğu anlaşılmaktadır. Mesela sözünü ettiğimiz koşmanın ikinci dörtlülüğü şöyledir:

Bunda konan göçer, eğlenmez kervan
Devr edip dönmede bu çehr-i devran
Dilerim bulmasın dardına derman
Benden gayri düşürenler dostumu.

Şiirlerinin bir kısmında divan tarzına meyil gösterdiği ve dilinin kısmen ağırlaşması dışında duygu ve düşüncesinde halktan fazla uzaklaşmadığı anlaşıyor. Mesela bir dörtlülüğünde:

Can hasrette gönül ister visali
Eğnime giyindim post ile şalı
Abdal olmuş deyu Mecnun misali
Söylesin bu âlem ko benim için.

demektedir.

Sonuç olarak halkın duygu ve düşüncelerini en saf ve samimi şekilde dile getiren aşıklar her iki millet için son derece önemli eserler yaratmışlardır. Ermeni aşıklarının bir kısmının Türk olabileceği ihtimalini tekrarlayarak, diyebiliriz ki Ermeni aşuğları diliyle, geleneğiyle, şekil ve türleriyle, muhtevası ve mevzularıyla tamamen Türk Aşık edebiyatının tesiriyle yaratılmış ve zengin malzeme bırakmıştır.

ERMENİ VE GÜRCÜ YAZILI KAYNAKLARINDA KÖROĞLU'NA AİT ŞİİRLER *

Ermeni ve Gürcüler başta olmak üzere komşu milletlerin yazılı kaynaklarında, Türk kültürü ile ilgili sayısız malzeme bulunmaktadır. Son yıllarda bu el yazmalarından faydalanılarak çok önemli bilgiler yayınlanmış bulunmaktadır. Üstelik orijinal yazmalardan bir kısmında metinler Türkçe olarak verilmiştir. Bunların en eskilerinden biri de Ermeni alfabesiyle Türkçe yazılmış "Nağmeler" kitabıdır ¹.

Bu kitap, XVIII.yüzyılın ilk yarısında Arezbaycan ve Ermenistan'da bulunmuş olan tüccar Elyas Muşekyan'a aittir ². Anadolu'da doğduğu bilinen Muşekyan, uzun bir süre Tebriz'de yaşamış ve ticaretle uğraşmıştır. Bu arada Şamahı Culfa gibi şehirlerle de ilişki kurmuş 1715-1717 yıllarında Şamahı'da bulunmuş, 1719'da yeniden Tebriz'e dönerek 1724 yılına kadar burada kalmış, o yıl Heşterhan'a gittiği sırada Çarlık Rusyası siyasi bir suç isnadı ile Muşekyan'ı tutuklamış, Moskova'ya götürmüş ve Türkiye ile İran hükümetleri adına casusluk yaptığı iddiası ile bütün şahsî eşyalarına el koymuştur. İşte bu eşyalar arasında Türkiye'ye yazdığı çeşitli mektuplarıyla, devrindeki meşhur devlet adamlarıyla yazışmaları da bulunmaktadır. Ayrıca Türkçe ve Ermenice'nin yanı sıra Farsça ve Fransızca'yı da bildiği anlaşılmaktadır. Notları arasında Ermenice-Fransızca, Ermenice-Türkçe ve Ermenice-Farsça sözlükler de çıkmıştır. Geniş bir kültür ve merak sahibi olan Muşekyan, tabebet, hendese, astronomi gibi ilimlerle de ilgilenmiş ve bu sahalarda da çeşitli materyaller bırakmıştır.

* Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, II, E.Ü. Ed. Fak. Yayınları, İzmir 1983.

¹ Nağmeler Kitabı, halen Moskova'da Dış İşleri Bakanlığı Arşivi, Rus Dış Politikası Bölümü'nde "Delo No: 2 "G" Str. 89" numarada saklanmaktadır. Şiirlerin fotokopi örnekleri ve orijinalleri için bkz. Köroğlu, Yeniden işlenmiş ve tamamlanmış 2. baskı, Tertip eden: M. H. Tehmasab, Bakü, 1956.

² Elyas Muşek(yan) bk. geniş bilgi için bkz. Ekber Yerevanlı, Azeri-Ermeni Edebi Elagaları, Brevan, 1968, s. 420-423.

Muşekyan edebiyatla da yakından ilgilenmiş, bazı doğu kaynaklı eserleri ve Fransızca'dan "İsa'nın Doğum Günü Çobanların Türküsü" adlı piyesi Ermenice'ye çevirmiştir.

Bütün bu çalışmaları içinde en önemlisi, Türk yazılı ve sözlü edebiyatlarından derlediği "Nağmeler" kitabıdır. 25 Ocak 1721'de tamamladığı bu eserinde bir çok Türk şairinin ve aşıkının şiirleri bulunmaktadır. Kitaptaki şiirler tamamen Muşekyan'ın şahsî tercihiyle seçilmiş şiirlerdir. Bu şiirleri iki grupta toplamak mümkündür:

a- Türk şair ve âşıklarının şiirleri, türküler ve bayatılar.

b- Ermeni asıllı âşıkların Türkçe şiirleri.

Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe şiirler, Nesimî, Fuzulî, Şah İsmail (Hataî) gibi klasik şâirlerle Fidayî, Adil, Yetim Aydın, Rıdvânî, Derviş Oğlu, Muhammedî, Naçar gibi Azerî sahasında meşhur âşıklara aittir. Ayrıca Kerem, Aşık Garip ve Karaca Oğlan gibi Anadolu sahasında ekol sahibi âşıkların şiirleriyle, şairi belli olmayan şiirler de vardır.

Kitapta Anonim Türk Halk edebiyatının önemli türlerinden bayatı anlatılmaya ve bilmeceler de yer almaktadır.

Aşağıda metnini vereceğimiz Köroğlu adına kayıtlı şiirler bu Nağmeler kitabından alınmıştır.

Türk kültürü ile ilgili olarak Gürcü kaynakları da ihmal edilmeyecek kadar önemlidir. Bu yazma kaynaklarda da metinler, Gürcü alfabesiyle yazılmış, bazan Türkçe, bazan Gürcüce verilmiştir. Aşağıda vereceğimiz Köroğlu adına kayıtlı şiirler XVIII. yüzyıla ait bir yazmada bulunmaktadır ³.

NAĞMELER KİTABI'NDAKİ KÖROĞLUNA AİT ŞİİRLER

1

İllerinen arzumanın çekerim

Eri hay, me'lûm, çekerem broy!

Gözüm yaşı umman olmuş sel, sonam

* Bu şiirlerin de fotokopi örnekleri ve orijinalleri için bkz. M. H. Tehmasab, a.g.e.

Sel broy, broy!

Aşig oldum, ben günahkâr olmadım
Eri vay, me'lûm, olmadım broy!
Zara gelmiş efgânımdan el, sonam
El sonam broy, broy!

Seher seher ne hoş gelir avazın,
Eri hay, me'lûm avazın broy!
Geçibdür zeniheri, gelibdür yazın,
Ey yazın, broy, broy!
Tohva terlan ulaşubdur bil, azın!
Eri hay, me'lûm bil azın broy
Bizim eller seyrangahdır, dol sonam
Dol broy, broy!

Eme idim nazlı yârın dilinden
Oh ,hay, me'lûm, dilinden, broy!
Zara ettim dil bilmez yâr elinden
Elinden, broy, broy!
Uçub uçub gelir Bağdat elinden
Eri hay, me'lûm, elinden broy!.
Yorulubdur, yol çekibdir, yol Sonam
Yol yavrum broy, broy!

Seher seher çemenlerde gezersen
Eri hay me'lûm gezersen broy, broy!
Bolü Bey'in meclisinde mezesen
Mezesen, broy, broy!.
Mislin yohdur, gızıl gülden tezesen
Eri hay, me'lûm tezesen, broy
Sene horyat eli deydi, sol Sonam
Sol, Broy, broy!

Gullar ağasını üryan eyledin
Eri hay, me'lûm, eyledin, broy!
Kesdin, kabab bağrım büryan eyledin
Eyledin broy, broy!
Beni Mecnun kibi uryan eyledin
Eri hay, me'lûm, eyledin broy!
Sen eyledin az derdimi bol Sonam,
Bol, broy, broy!.

2

Bir bazman bir şahinin besî var
İkisinin cüda düşmüş arası
Şahin der ki, bene Hag'dan verilmiş
Gudretgendir gözlerimin garası

Baz da der ki: beni beyler götürür
Üstümüze ala seyvan örttürür
Senun bağun bir atmaca götürür
Eri, var get, hey guşların çüresi

Şahin der ki yükseklerde tunarım
İner alçaklarda kendim sunarım
İsmim küçük illa ganter tökerem
Eyen bilir çırnağımın yarası

Baz da der ki bu dağ benim dağımdır
Ara yerde meçholacak çağımdır
Keklik, ördek, turaç benim avumdur.
İnşallah durmaya gelur sırası

Koroğlum der, der şahin teki curası
Anca guşlar yüksek goymuş yuvası
Nobatı gelende savar sırası

Ganda galur gözlerinin durası (?)

3

Şirin Şah-ı merdan, Ali ol Bakır
Menzile etir men tek düşkünü
Muradlar verici ya Gani Sultan
Duman, benim yolum alma gış günü

Feleyin ardınca etim deyerdim
Muhabbet gülüm tek tutum deyerdim
Erginden bir saraya yapım deyerdim
Felek berbad etdi govul köşkünü
Feleyin bu imiş insana bahşi
Günümüz geçirdük hey yaman yahşi
İgidlikde artar igidin eşki
Gocadıkça eksik olur eşk günü

Men tanıram sultanımı, hanımı
Yaz erine ne tökersen ganımı
Va'dem tamam olsun, gel al canımı
Felek bene minnet etme beş günü

Köroğlu'm der, kelam geldi dilime
Çoh geçindim, çare bulmam ölümüne
Versem dünya malın, gelmez elime
İgitlikte geçirdüğün hoş günü

4

Hoy, hoy deyip bu meydana gelende
Goç igidler belli olur meydanda
Çeker kıltıç yoldaş üste budanar

Tökülür goçağın gamı meydanda

Aslı demir olan eğsen bükülür
Deblüğe oynalur, geyim sökülür
Baş kesilir ahtarmanlar çekilir
Goç igid gazanır namı meydanda

Yahşılık eylesen hak-ı say etmez
Namerdin göynünün garası getmez
Parça parça olur, genimden dönmez
Düşse goç igidin eni meydanda

Goç igid beylidür kendi zatından
Dönmez geniminden, kessen etinden
Esabat sesinden, er heybetinden
Çıkar muhannetin canı meydanda

Aslı yabu olan bedav at olmaz
Muhannetin üreginde zat olmaz
Köroğlum der, yalguz igid atılmaz
Meğer medet olsa geni meydanda

5

Garşu yatan garlı dağlar
Bahar garına gümrëner
İgid hicran çeker, ölmez
Bahar yarına gümrëner

İki tülek, biri tavar
Biri gaçar, biri govar
Babür, aslan, sarp canavar
Almış ovuna gümrëner

Şahin şungar alıcı olur
Garaguş çekici olur
Begler, aslan irtıcı olur
Gurt erişine gümrener

İki terlan bir yovadan
Kövül heç düşmez havadan
Ala gaplan sarp gayadan
Bakar buluda gümrener

Koroğlum der: dem bu demdir
İmam leşkeri möhkemdir
Her ne dersen adamdandır
Dutduğu işe gümrener

GÜRCÜ ALFABESİYLE YAZILMIŞ KÖROĞLUNA AİT ŞİİRLER⁴

1

İki derya arasında gemim var
Çıkartmadı bir kenara el meni
Menim yüz min mihnetim var, gamım var
Apardı girdaba saldı sel, meni

Bahar oldu bahçamız bar getirmez
Menim gönlüm garipliği götürmez
Gidi Reyhan Arap atı getirmez
Aşa bilmez karlı dağlar yol, meni

Vara vara dost köyünden yad oldum
Kahpe felek haçan senden yad oldum
Vatanımdan ulusumdan yad oldum

⁴ Bu el yazmasının orijinali Gürcistan Devlet Müzesi Arşivinde bulunmaktadır

Yada salmaz, kavim kardeş, el meni

Köroğlu'yum onu bunu bilmezem
Her eten lekeye boyun eymezem
Yaradandan gayrı kimse bilmezem
İster yahşı ister yaman bil meni

Beyler! Bize sahra gurduyug
Guzu gapmak (dır) işimiz
Kağan aslanlar yatağı
Sarp gayadır, daşlarımız

Gurdumuz, guduzdur dalar
Şahinimiz durna avlar
Daşa çalsam iki böler
Keskindir gılınçlarımız

Köroğlu der: Alan galsın
Dağı, taşı talan galsın
Çövgan alıp çalan galsın
Meydandadır başlarımız

3

Getme dağlar, senden heber alayım
Sinemde yaylayan eller neçe oldu?
Ala seyvan, çadır, otağ guranlar
.....olan gullur neçe oldu?

Bir adam gönderin gelsin yanıma
Etişmeden goşununa, hanına
İltimas eyleyin Nazar Hanım'a
.....sedef gollar neçe olur?

Köroğlu der: Al şarabın içersen
Dost yolunda can u baştan geçersen
Telli durnam, neçin melul uçarsan
Elden ele düşen teller neçe oldu?

4

İller ilen arzumanın çekerem
Efganımdan zara geldi, el, sunam
Aşık oldum, men günahkar olmadım
Gözüm yaşı umman oldu, sel sunam

Seher seher çemenlerde gezersen
Soylu beyler meclisinde mezesen
Misli yoktur gızıl gülden tezesen
Sana horyad eli deydi,, sol Sunam

Seher seher ne hoş gelir avazın
Gediştir bahadır, galıdır yazın
Seni alır geçer tülük şahbazın
Sizin gölden bizim göle gel Sunam!

5

Men yarimin ellerine,
Men gurban!.
Varsam naz ilen naz ilen
Nazilen, o nazik şahbazilen
El el usta gullugunda,
Men gurban!.
Durram nazilen,
Nazilen, ey nazik şahbazilen

* * *

Seyreyledim ellerini
Men gurban!.
Guçtum yarın bellerini
Ala göz!.
Dost bağının güllerini
Men gurban!
Derrem nazilen nazilen
Nazilen ey, nazilen, şahbazilen

* * *

Çok çektim yarın cefasın,
Men gurban!
Görmedim hublar vefasın
Ala göz!
Bu yârin.....sefasın
Men gurban!
Sürrem nazilen (nazilen)
Nazilen, ey, nazilen, şahbazilen.

* * *

Destimi verdim destine
Men gurban!
Gurbanam çeşmi mestine
Ala göz!.
Sinemi sinem üstüne
Men gurban!
Sürrem (!) nazilen, nazilen
Nazilen, ey nazilen, şahbazilen.

* * *

Çenlibel'in eri düzdür
Men gurban!
Geceler mene gündüzdür
Ala göz!

* * *

Köroğlu Eyvazilen

Men gurban!

.....

Nazilen, ey, nazilen, şahbazilen.

6

Bağdat'tan gelen beş durna

Yoluna gurban olaydım

Ganatların burma burma

Eller ne acep, ne acep, gözelsen, ne şirin

Teline gurban olaydım

Dağlar aşallar

Çöller geçeller

Sen ile bele gezeller.

* * *

Aradan rakib ötmesin

Namerd mertebe yetmesin

Altun kemer incitmesin

Ay liga beller, ne aceb, ne güzel ne şirin

Beline gurban olaydım

Dağlar aşallar

Çöller geçeller

Sen ile belen gezeller

Dağların başınnan çiçek

Sevsen hanusından göyçek

Doldur badeleri, içek

Eller ne aceb, ne aceb, şirin, ne güzel

Elline gurban olaydım

Dağlar aşallar

Çöller geçeller

Sen ile bele gezeller.

* * *

Eyvaz'ın üzü güldür

Siyah kâkülü sünbüldür

Öldürürsen Köroğlu'n öldür!

Gollar ne aceb, ne aceb, ne güzel, ne şirin

Goluna gurban olaydım

Dağlar aşallar

Çöller geçeller

Sen ile bele gezeller.

ERMENİLER ARASINDA TÜRK HALK HİKAYELERİ

Türklerle Ermeniler arasında XI. asırda Selçuklular zamanından beri yakın bir ilişki kurulmuştur. Bu hal hayatın bütün safhalarında kendini göstermiş ve iki toplum arasında muhtelif kültür alış verişi olmuştur. Ancak kuvvetli ve hakim unsur Türkler olduğu için, bilhassa edebiyat sahasında, Ermeniler onların tesiri altında kalmışlardır. Bu konu üzerine, merhum Prof. Dr. Fuat Köprülü 1922'de Arşak Çobanyan'ın "Les Trouvères Arméniens" adlı eseri münasebetiyle "Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerine Te'siri" adlı bir makale neşretmişti.¹ Köprülü bu makalesinde hem bu konuyu derinliğine incelemiş, hem de Çobanyan'a ve M. de Morgan'ın 1919'da neşrettiği "Histoire du Peuple Arménien" adlı eserindeki iddialara cevap vermişti.

Aradan uzun bir süre geçmesine rağmen Türkiye'de bu konuya bir daha dokunan olmamıştır. Ancak son yıllarda Ermeniler'in batıda ve Beyrut'ta neşrettikleri bazı eserler bizi meseleye tekrar dönmeye zorladı. Ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan'da bu konu ile ilgili iki araştırma yayınlandı. Batıda neşredilen eserlerin başında şüphesiz ki en dikkate değer olanı Charles Downing'in Oxford Üniversitesi neşriyatı içinde yer alan "Armenien Folk-Tales and Fables"² gelmektedir. Bu eserde yer alan hikâyeler içinde yedi tanesi gerek ismi gerekse muhtevası ile Türk halk hikâyesi ve masalları dağarcığı içinde bulunmaktadır. Bunlar, Kuşperi (s. 28), Hazaran Bülbülü (s. 46), İstanbul'da Kıymetli Erzurum'da Kıymetsiz (s. 61), Akıllı Lokman (s. 73), Kırk Haramilerin Çırağı (s. 111), Şah Abbas'ın Gül Bahçesi (s. 129), Tepegöz (s. 168) adlarını taşımaktadır. Görüldüğü gibi Dede Korkut Hikayelerinin bir kolu olan Tepegöz bile, bunlar

¹ Fuat Köprülü, Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı üzerinde Tesiri. Edebiyat Fak. Mec. c. II. No: 1., Mart 1922

² Charles Downing: Armenien Folk-Tales and Fables. Oxford Un. Press. London 1968.

arasında bulunmaktadır. Gerçi eserin girişinde "hikâye anlatıcıları, yüksek anlatım kaabiliyetine sahiptirler, Hakop Hadloyan gibi... bunun ilhamına Türklerin, İranlıların ve Arapların tesiri olmuştur.." ³ diye bir kayıt vardır. Ancak bu kayıt hikâyeleri okuyunca bu hükmün değeri kaybolmaktadır. Zira bu hikâyeler bir tesir neticesi teşekkül etmiş degillerdir. Ya Türklerde olduğu şekliyle aynen alınmış, ya da muhtemelen, kasıtlı olarak bazı sert ve tahkir edici üslûpla değiştirilmiştir.

Batıda neşredilen ikinci eser Jean Cazalbou imzasını ve "Si l'Arménie m'était Contée"⁴ adını taşımaktadır. Bu eser daha ziyade aktüel bir karakteri haizdir.

Beyrut'ta 1964'de C. Der Melkonian'ın neşrettiği "Contes et Légendes Amreniens"⁵ adlı eserde Ermeni hikayeleri içinde, Türk halk hikayeleri dağarcığındaki Usta Nazar hikayesi, "Nazar Le Brave" adı ile yer almaktadır.⁶

Ermenistan ve Azerbaycanda neşredilen iki eseri, bunlardan ayrı mütalea etmek gerekir.

Ekber Yerevanlı imzası ile yayınlanan "Azerî-Ermeni Edebi Elgaları"⁷ tam bir incelemedir. Bu eser üç büyük bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde, Azerî-Ermeni Halk Edebiyatı, ikinci bölümde Azerî-Ermeni Aşık Edebiyatı, son bölümde de iki milletin yazılı edebiyat münasebetleri incelenmiştir. Ayrıca esere geniş bir giriş ilave edilmiş ve bu girişte Azerî-Ermeni edebî münasebetlerini konu edinen bir tenkitli bibliyografya verilmiştir.

Azerbaycanda neşredilen M. Seyidov'un "Azerbaycan-Ermeni Edebi Elgaları"⁸ isimli incelemesi de aşağı yukarı aynı mahiyettedir.

³ Charles Downing: a.g.e. s. X

⁴ Jean Cazalbou, Si l'Arménie m'était Contée, Paris, 1968

⁵ C. Der Melkonian: Contes et Légendes Arméniens Beyruth, 1964.

⁶ C. Der Melkonian: a.g.e., s. 47-60

⁷ Ekber Yerevanlı, Azerî-Ermeni Edebi Elgaları, Yerevan, 1968 (Rus harfleri ile Türkçe) 8 M. Seyidov, Azerbaycan-Ermeni Edebi Elgaları-En gadim dövrden XVIII. asrı ki- Bakü, 1969.

Türklerle Ermeniler arasındaki edebî münasebeti konu edinen bu eserler göstermiştir ki bu ilgi daha ziyade halk edebiyatı yönündendir. Biz bu yazımızda halk edebiyatının sadece halk hikâyeleri kesimindeki münasebetleri incelemeye çalışacağız.

Türklerle Ermeniler arasındaki halk hikâyeleri münasebetleri çok eski bir geçmişe dayanmaktadır. Ermenilerin en eski hikâyelerinden biri olan Sasonlu Davit hikâyesinde başlayan bu tesir günümüze kadar gittikçe artarak devam etmiştir.

Sasonlu Davit Hikâyesi VII-X. asırların mahsûlüdür. Konusu kısaca şöyledir: Sasonlu Davit Azerbaycan şahının kızı Handudu'ya aşık olur. Olağanüstü bir atı ve bir kılıcı vardır. Araplar Ermenistan'ı işgal ettikleri sırada Davit büyük kahramanlıklar gösterir. Handudu bir aşığı, Davit'e göndererek memleketine çağırır. Din farkı iki aşığın kavuşmalarına en büyük engeldir. Buna rağmen bir çok maceradan sonra bunlar birleşirler. Davit'in Mher adlı bir oğlu olur ve Davit öldükten sonra hikâyeyi oğlu devam ettirir.⁹

Ermenilerin en eski hikâyelerinden biri olan Sasonlu Davit hikâyesi üzerinde Dede Korkut Hikâyelerinin ve Türk destan geleneğinin derin izleri vardır. Davit'in sevgilisi olan Azerbaycan şahının kızı Handudu, Davit'le nişanlanmadan evvel onu müsabakalarla ve çeşitli mücadelelerle dener. Ancak bu mücadeleleri kazandıktan sonra Davit'le nişanlanmaya razı olur. Bilindiği gibi bu âdet Türk destanlarında da gerekse Dede Korkut kitabında da mevcuttur.¹⁰ Türk destanları ile Sasonlu Davit hikâyesi arasındaki benzerliğe gelince, Türk destanlarında görülen destan halkaları, Sasonlu Davit hikâyesinde de vardır. Meselâ, Manas destanında, Manas ölünce oğlu Semetey, o da ölünce onun oğlu Seytek destanı devam ettirir. Aynı şekilde Davit ölünce de oğlu Mher hikâyeyi devam ettirmektedir.¹¹ Bu gelenek

Köroğlu kollarında da dikkatimizi çeker. Ayrıca Köroğlu'nun atı ile Davit'in atı efsanevi su aygırından doğmaktadırlar.

Sasonlu Davit Hikâyesi ile Türk Halk Hikâyeleri arasında sevgililerin maceraları ve bazı motifler bakımından da benzerlikler mevcuttur. Meselâ, Kerem bir Ermeni keşişin kızına (Aslı'ya), Davit ise bunun tam zıddı olarak bir Müslüman kızı Azerbaycan şahının kızına (Handudu'ya) âşık olur. Din farkı her iki hikâyede de mühim bir unsur olarak dikkati çeker.

Yine Aşık Garip hikâyesinde "Uzakta bulunan sevgiliyi bir başkası ile haber göndererek çağırma" motifi Sasonlu Davit'te de mevcuttur. Türk Halk Hikâyelerinin çoğunda gördüğümüz "Doğan çocuğa ihtiyar bir dervişin ad koyması" Sasonlu Davit'te de vardır. Bütün bu benzerlikler iki milletin birbirlerinden ne kadar etkilendiklerini açık olarak göstermektedir. Ancak Ermeni "Aşug"larının yarattıkları hikâyeler gerek isim gerek şekil ve muhtevalarıyla Türk Halk Hikâyelerinin derin tesiri altında kalmışlardır. Biz bu tesirleri üç grup altında topladık.

Bunlar;

1- Türk halk hikâyelerinin tesiri ile "Aşug"ların yarattığı orijinal hikâyeler. Köroğlu'nun Ermeni kolları gibi.

2- Türk Halk Hikâyelerinin adaptasyonu ile meydana getirilen hikâyeler. Tepegöz, Aşık Garip hikâyesi gibi.

3- Türk Halk Hikâyelerinin aynen alınması sonucu ortaya çıkan hikâyeler. Bunlar da, ya aynen Ermeniceye tercüme edilmişler yahut Türkçe olarak, Ermeni harfleri ile, neşredilmişlerdir. Kerem ile Aslı, bazı Köroğlu kolları gibi,

1- Türk Halk Hikâyelerinin tesiri ile "Aşug"ların yarattığı orijinal hikâyeler:

Bu tür hikâyeler, anlatım, yapı ve muhteva yönünden Türk Halk Hikâyeleri gibidirler. Bu hikâyeleri tasnif eden Ermeni aşuglarının hemen hepsi Türkçe bilmekte hatta Türk âşıkları ile aynı kahvede aynı toplantıda şiir söylemekte ve hikâye anlatmaktadırlar. Sayat-Nova (1712-1795), Aşug

⁹ S.S.C.B. Halgları Edebiyatı Müntehabı (tertib edeni Penah Helilov) Azerbaycan üniversitesi Neşriyatı, Bakû 1956, s. 234-242. Ekber Yerevanlı, a.g.e., s. 104-118, 150-160.

¹⁰ Mehmet Kaplan, Dede Korkut Kitabında Kadın, Türkiyat Mecmuası c. IX, 1951.

¹¹ Abdülkadir İnan, Manas Destanı, İstanbul 1971

Civanî (19. yy.) gibi. Hikâyeler, Türk Halk Hikâyelerinde olduğu gibi şiirle nesrin karışımıdır. Türk Halk Hikâyelerine ait birçok epizot ve motifler bu tip Ermeni hikâyelerinde yer almakta, hikâye Türk Halk Hikâyelerinde olduğu gibi kahramanın adıyla anılmaktadır. Tesir sadece bu kadarla kalmamakta, Türk Halk Hikâyelerinin isimlerine bağlı olarak yeni bir çok hikâyeler tasnif edilmektedir. Meselâ; Koroğlu kollarına Ermeniler tarafından ilave edilen Aygır Gölü ve Karasu (Proşyan Tasnifi), Nigâr (Taroyan tas.), Koroğlu ile Perişan (Vartanyan tas.), Koroğlu ile Çobanoğlu (Vartanyan tas.)¹² gibi kollar tamamen Ermeni aşuğları tarafından, Koroğlu merkezine bağlı olarak yaratılmış orijinal hikâyelerdir.

2- Türk Halk Hikâyelerinin adaptasyonu ile meydana getirilen Ermeni hikâyeleri:

Bu tip hikâyelerin konusu tamamen bir Türk Halk Hikâyesinden alınmıştır. Ancak Türk Halk Hikâyesi alınırken Ermeni yaşayışına, inanç sistemine adapte edilmiştir. Bazan hikâyelerin isimleri bile değiştirilmemiş sadece bazı kahraman isimlerinin Ermenileştirilmesi ile yetinilmiştir. Bu tip hikâyelere örnek olarak Charles Downing'ın eserinde yer alan Tapagöz hikâyesi¹³, Aşık Garip hikâyesinin Civanî varyantı¹⁴ gösterilebilir. Tepegöz hikâyesinin Ermeniler arasındaki anlatılan şeklinin özeti şöyledir: "Fakir bir köylünün Samson adlı bir oğlu vardır. Rüyasında bir kralın kızına aşık olur. Sevgilisini aramak için yollara düşer. Yolda ihtiyar bir Pir'e rastlar. İhtiyar delikanlının kastını öğrenince, ona deniz kenarında bir pınarın olduğunu, denizden zaman zaman çıkan efsanevi bir atın bu pınardan su içtiğini, eğer cesareti varsa, bir gem ve bir eğer alıp pınarın başında beklemesini ve at çıkınca üzerine binmesini söyler. Samson ihtiyarın dediği gibi yapar ve ata binmeye muvaffak olur. At ile az gider, uz gider, yeşillik bir ovaya gelir. Bu ova devler ülkesinin kralına aittir. Biraz sonra bahçıvanlar gelip Samson'u kovmak isterler. Samson gitmez. Bunun üzerine

¹² Koroğlu (Ermeni harfleri ile) Yerevan, 1941, ayrıca, Yerevanlı, a.g.e., s. 190

¹³ Charles Downing, a.g.e., s. 168 vd.

¹⁴ Fikret Türkmen, Aşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, Erzurum, 1972, (basılmamış doktora tezi), s. XIX.

bahçıvanlar durumu devlerin kralına bildirirler. Kralın devlerden meydana gelen ordusu ile Samson'un üzerine yürür. Samson 150 kiloluk kılıcı ile devleri yener.

Tekrar yola düşer. Nihayet yolda bir mağaraya rastlar. Mağaranın kapısında büyük bir kaya vardır. Bu kayayı kaldırıp mağaraya girebilen kimse zengin ve mutlu olacaktır. Samson kayayı kaldırıp içeri girer. İçerde bir halı üzerinde çok güzel bir kız oturmaktadır. Samson kıyı görünce düşüp bayılır. Zira daha önce rüyasında görüp aşık olduğu kızdır. Kız Samson'u ayıltır. Sevişirler. Akşam olunca, kız, "Beni Tapagöz kaçırdı. Babam ve 12 kral onu yenemediler. Şimdi o ava gitti. Birazdan gelecektir. Seni saklamalıyım, der. Bunun üzerine Samson kıza Tapagöz'ün özelliklerini sorar. Kız da; onun vücudu demirden kalbi taştandır. Sadece tepesinde bir tek gözü vardır. Ancak kızarmış demir sokulursa ölebilir" diye cevap verir. Samson; yatağın altına saklanır. Bir müddet sonra önünde hayvan sürüleri ile Tapagöz gelir. Üç koyunu kızartıp yiyerek uyur. O zaman Samson kızın hazırladığı kızarmış kargıyı gözüne sokarak Tapagöz'ü öldürür. Samson kıza da alarak yeni bazı maceralardan sonra, kızın babası Kral Aslan'ın ülkesine gelir. Sonunda hem kızla evlenir hem de ülkeye hükümdar olur." ¹⁵

Görüldüğü gibi bu hikâyede Dede Korkut kitabındaki Tepegöz hikâyesinin birçok kısımları değiştirilmiş, bazı yeni ilaveler yapılmıştır.

Aşık Garip hikâyesinin Ermeni varyantlarının birinde (1887 Civanî varyantı) bu değişiklikler, konudan ziyade, hikâyedeki kahramanlarının isimlerinin Ermenileştirilmesi şeklinde olmuştur. Hikâyede konu aynen Türk varyantlarıdaki gibidir. Ancak kahraman isimleri şu şekilde değiştirilmiştir: Arşak (Resul-Aşık Garip), Melik Abraham (Ahmet Sevedkâr- Garibin babası), Arusyak (Banû Hanım-Garibin anası), Nergis (Şehrebanı- Garibin kızkardeşi) Hoca Murat (Bezirganbaşı), Hacı Sahak (Hoca Sinan-Şah Senem'in babası).

Aşık Garip Hikâyesinin 1851 tarihli bir başka varyantında da Civanî

¹⁵ Charles Downing, a.g.e., s. 168 vd.

varyantındaki isimlerin yanısıra Şah Veled'in adı Vartan, Güloğlan (Keloğlan)ın adı Toni, Deli Selim'in adı Deli Manuk, Ağca Kızın adı da Areknazan olmuştur.¹⁶

3- Türk Halk Hikâyelerinin aynen alınması sonucu ortaya çıkan hikâyeler:

Bu tür hikâyeler ya doğrudan doğruya Türkçe olarak veya hikâyenin hiçbir yeri değiştirilmeden Ermeniceye tercüme edilerek alınmıştır. Aşık Garip hikâyesi üzerinde yaptığımız çalışmamız esnasında, bu hikâyenin birisi 1924 tarihinde Kliya'da basılmış diğeri de 1925'te İstanbul'da basılmış iki ayrı varyantını gördük. Her iki kitap da Ermeni harfleri ile Türkçe olarak yazılmıştır.

Ekber Yerevanlı, Azeri Halk Hikâyelerinin Ermeni varyantlarını anlatırken, Kerem ile Aşık, Ferhad ile Şirin, Şah İsmail, Ali Han, Nevruz, Leyla ile Mecnun, Emrah ile Selvi, Tahir ile Zühre ve Köroğlu kollarının Ermeniler arasındaki şekilleri hakkında geniş bilgi vermektedir.¹⁸

Ayrıca bu konu üzerinde Azerbaycan Devlet Üniversitesinin çıkardığı "Dil ve Edebiyat" adlı dergide kısa bir makale neşredilmiş bulunmaktadır.¹⁹ Bu makalede Ermeniler arasındaki Türk Halk Hikâyelerinin bibliyografyası yer almaktadır. Bu makale yukardaki bilgilerin tekrarı mahiyetinde olduğu için burada teferruatını vermedik.

Netice olarak, gerek Avrupa'da gerekse Beyrut'ta neşredilen, yukarıda sözünü ettiğimiz eserlerde Ermenilere mal edilen halk hikâyelerin pek çoğu, Türk Halk Hikâyelerinin tesiri ile meydana gelmişlerdir. Yukarıda verdiğimiz örnekler çoğaltıldığı takdirde hükmümüzün doğruluğu isbatlanacaktır kanaatindeyiz.

¹⁶ Yerevanlı, a.g.e., s. 219

¹⁷ Fikret Türkmen. Aşık Garip, s. XIX

¹⁸ Yerevanlı, a.g.e., s. 180-240.

¹⁹ Dil ve Edebiyat, 1971-2, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşri.

ERMENİ HAFLERİ İLE BASILMIŞ BİR MEDDAH HİKAYESİ KAPUCUBAŞI

Türk Halk Edebiyatının önemli bir bölümünü halk teması teşkil eder. Halk dramı ya canlı şahıslarla (Meddah ve ortaoyunu), ya gölge oyunu ya da kukla ile temsil edilmektedir. Her üç temsil de şekil ve teknik farklı olmakla beraber, konu, yapı ve oyunun akışı bakımından hemen hemen aynıdır. Bilhassa konu bakımından aralarında büyük bir benzerlik görülmektedir. Bunların içinde meddahların anlattıkları hikâyeler zengin bir repertuara sahiptir. Ayrıca bu hikâyelerin muhtevasında komik unsurlar, çeşitli miz'âçlar, halk edebiyatının diğer türlerinden parçalar geniş yer tutar.

Meddahlarla ilgili olarak birçok yerli ve yabancı seyyahlar bilgi vermektedirler. Metin And, Geleneksel Türk Tiyatrosu adlı eserinde bunların önemli olanlarının bir listesini vermiş bulunmaktadır.¹ Biz burada bunları tekrar etmekten sakındık. Seyyahların bu bilgileri yanısıra yine yabancı ve yerli birçok bilim adamı bu tür üzerinde incelemeler yapmışlardır. Bunlardan bilhassa, G. Jacob², Fr. Giese³, İ. Kunoş⁴, H. Paulus⁵, Th. Menzel⁶, Fuat Köprülü⁷, Selim Nüşet Gerçek⁸, R. Ahmet Sevengil⁹, Metin And¹⁰ ve Helga Uplegger¹¹ in araştırma ve incelemeleri

¹ Metin And, Geleneksel Türk Tiyatrosu, Ankara, 1969, s. 77, 130 nolu dipnot

² Georg Jacop, Aus der Vortagen eines Turkischen Meddah. Berlin 1900, Vortrage Turkischen Meddahs, Berlin, 1904.

³ Fr. Giese, Der Übereifrige- Xodscha Nedim, Eine Meddah-Burleske Berlin 1907.

⁴ I. Kunoş, Radloffs, proben... VII Petersburg 1889.

⁵ H. Paulus, Hadschi Vesvese, ein Vortrag Des Türkischen Meddahs, Nagif Efendi Erlanger 1905.

⁶ Th. Menzel, Meddah, Schattentheater und Orta Ojnu, Prag, 1941.

⁷ Köprülü, M. Fuat, Meddah, T.M. I ss. 1-54. İstanbul 1925 ile Meddahlar makalesine aîd, T.M. II ss. 430-435, 1926.

⁸ Selim Nüşet Gerçek, Türk Teması, İstanbul, 1942.

⁹ Refik Ahmet Sevengil, Eski Türklerde Dram San'atı, Ankara. 1969

¹⁰ Metin And, a.g.e.

¹¹ Helga Uplegger, "Das Volksschhauspiel" Ph. Turcicace Fundamenta II Wiesbaden, 1964., ss. 147-170.

en önemlileridir.

Meddah kelimesi Arapçadaki "Maddaha=Medhetti" kökünden gelmektedir ancak bu kelime Türkçede kullanıldığı anlamda kullanılmamaktadır. Aynı işi gören hikâyeciler için "Kassas" veya "Kissahan" kullanılmaktadır. Diğer taraftan Arap hikâyeci genellikle manzum veya kafiyeli bir nesirle hikâyesini sunmaktadır¹². Türk meddahı temsilinin üslup, konu ve temsil tarzı yönünden Arap hikâyecisinininkinden, esasta değilse bile, yine de önemli derecede ayrılmaktadır. G. Jacob'a göre Türk Meddahı bir "Mısra San'atçısı" değil bilakis realist bir ses sanatçısı ve espri ustasıdır¹³. Temsilde ana karakteristik, şivelerin, seslerin ve muhtelif görüntülerin taklididir. Meddahın başarısında önemli faktörlerden biri, belki de en önemlisi mimik ve jestlerdir. Bu özelliğinden dolayı bazı Avrupalı araştırmacılar Meddahı "mimik sanatçısı" olarak tanımlamışlardır¹⁴.

Meddahların özel bir kıyafetleri yoktu. Ancak ellerinde bir sopa ve omuzlarında bir mendille sahneye çıkarlardı. Sopa, jestlerin kuvvetlendirilmesi ve bazı gürültü tonlarının elde edilmesinde, mendil ise seslerin boğuklaştırılmasında ve değiştirilmesinde yardımcı alet olarak kullanırlar. Bu iki alete de bazı araştırmacılar sembolik anlamlar vermişlerdir. Mesela Gordlevsky sopa için, Sultanın hoşuna gitmeyen meddahı dövebileceğinin, mendil için affetme ricasının ve özür dilemenin sembolüdür derken¹⁵, Th. Menzel, sopayı sultanın arzularına boyun eğmenin sembolü olarak yorumlamıştır¹⁶.

Meddahlar hikâyelerini belli bir geleneğe bağlı olarak anlatmaktadırlar. Genellikle hikâyeye başlamadan önce bir divanî veya bir gazel okurlar. Sonra hikâyenin konusunu bildiren bir dörtlük ve "Hak dostum hak!" kalıbıyla dua eder ve dinleyiciyi hikâyeye hazırlar. Hikâyenin başlangıcında

¹² Wetzstein, ZDMG 11 Band, s. 482.

¹³ Jakob, Türk. Volksliteratür s. 11.

¹⁴ O. Spies, Puppentheatre s. 1; Jakob, Wertrage Türk; Paulus, Hadschi s. VII.

¹⁵ Gordlevski (Menzelin kritiği), Islam IV s. 130.

¹⁶ Th. Menzel, Meddah s.4

birçok halk hikâyesinde gördüğümüz, "Raviyan-ı Ahbar ve Nakılan-ı Asar ve Muhaddisan-ı Rüzigâr şöyle rivayet ve bu günâ hikayet ederler ki..." giriş formali kullanılır.

Hikâyenin bitiminde de Meddah yaptığı hatalar ve "Süre-i Lisan"ı için dinleyicilerden özür diler ve gelecek programının adını söylerdi.

Günümüze kadar gelen Meddah hikâyelerinde, sadece İstanbul'da temsil edildiklerinden, genellikle bu şehrin tipleri anlatılmakta, bunların yanısıra seyircinin yakından tanıdığı bazı tipler de temsil ve karikatürize edilmektedir. Bu tipler arasında saf köylü tipi ile Kastamonulu, bozuk Türkçeleriyle Yahudi, Rum, Ermeni ve Arnavutlar, ayrıca Aşık Hanım, Yaşlı Kadın, Alim, Küfürbaz, Efendi ve Yaygaracı bunlardan en meşhurlarıdır.

Meddah hikâyelerinin repertuarından günümüze, maalesef, çok az malzeme kalmıştır. Aynı şekilde meddahlar hakkındaki bilgiler de yetersiz ve dağınıktır. Biz aşağıda devrinin en meşhur meddahı olan ve kadını davranışları yüzünden Kız Ahmet diye adlandırılan meddahın "Kapucubaşı" adlı hikâyesinin metnini vereceğiz. Hikâye 1871 yılında İstanbul'da Ermeni harfleriyle Türkçe basılmıştır. »

Kız Ahmet'in hayatı hakkındaki bilgiler yeterli değildir. Selim Nüzhet Gerçek, Süleyman Faik Efendi Mecmuası'ndan naklen verdiği bilgide Kız Ahmet'in meddah Müsahip Nuri'nin şakirdi olduğunu yazmaktadır¹⁷. Kız Ahmet devrinde hem büyük bir şöhret ve servet sahibi olmuş hem de Türk meddahlığına değerli şakirdler yetiştirmiştir.

Keçecizade İzzet Molla, Hazan-Asar adlı eserinde;

Bahsü temyizi iki meddahın

Etti efsane-i bezmi mümtet

Dedi nageh zürefadah birisi

Piç Emîni doğurur Kız Ahmet¹⁸.

¹⁷ S. N. Gerçek, Türk Tenaşası, s. 25

¹⁸ Keçecizade İzzet Molla, Hazan-Asar, Matba-i Amire, s. 52.

kıtasını yazmıştır. Burada adı geçen Piç Emin ile devrinin meşhur meddahlarından Camcı İsmail'in de Kız Ahmet'in şakirdi olduğunu Ebuzziya Tevfik'den öğreniyoruz ¹⁹.

Kız Ahmet hakkında Avrupalı seyyahların eserlerinde de bilgiler bulunmaktadır. Helga Uplegger, R. Walsch'in eserinden naklen şu bilgileri vermektedir: "Türkiye'de meslekten yetişen meddahlara itibarın fazla olduğunu meddahların mali durumlarından anlıyoruz." Meselâ Kız Ahmet'in kendi malı bir kahvesi vardı. Bu kahvede temsillerini verirdi. Temsil eşnasında ve aralarda kahve içildiğinden ek bir ücret ödenir ve Kız Ahmet'in kazancı bir hayli yüksek olurdu. Bundan başka Kız Ahmet özel sebeplerle, bütün hikâyeciler gibi evlere davet edilir ve hikâyeleri için kendisine dolgun bir ücret ödenirdi ²⁰. Ayrıca bazı Frenk elçileri Türkçelerini ve diyalekt bilgilerini artırmak ve günlük hayattaki Türk âdet ve geleneklerini öğrenmek için sık sık Kız Ahmet'i ziyaret ederlerdi. Ayrıca Kız Ahmet'in yeniçerilerin çok gittiği bir kahvesi olduğunu ve seyirciler arasında Türklerden başka Ermenilerin de bulunduğunu biliyoruz. Hatta Meddah Padişah dinlemiş ve çok beğenmiştir. Kız Ahmet elini üç kere çırpıp hikayesine gür, açık seçik ve esnek bir sesle başlamaktadır ²¹.

Aşağıda metnini verdiğimiz "Kapucubaşı" hikayesinin Ermeni harfli metnini İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Bölümü Uzmanı Hrant D. Andreasyan'a aktararak kontrol ettirmiştim. Kendilerine şükran borçluyum.

Biz metnin orijinalitesini hiç değiştirmeden aynen yazıya geçirdik. Hatta hikâyenin başındaki Baki'nin gazelindeki bazı yanlışlıkları bile düzeltmeden, meddahın okuduğu şekliyle verdik.

Eserin tamamı 31 sahife olup kapağında, "Meşhur Meddah Kız Ahmet Efendi'nin Rivayet itdiği Kapucubaşı Hikâyesi-taklitleri ile beraber-" Asitane 1871 tarihi yazılıdır. İlk sahifede büyük harflerle: "Hak dostum hak"

¹⁹ Ebuzziya Tevfik, Riel-i Mensiye, Mecmua-i Ebuzziya, c. 9, No: 93.

²⁰ H. Uplegger, "R. Walsch, A Radisence at Constantinople II, London 1836'dan naklen a.g.m. Fundamenta II ss. 147 vd.

²¹ Metin and, Geleneksel Türk Tiyatrosu ss. 77-78.

diye bir giriş ve Divan Baki Efendi'nin kaydından sonra Baki'nin "Saf saf" redifli gazeli ile hikâyeye girilmektedir. Gazel şu şekildedir.

Müje-haylın düzen ol gamze-i fettân saf saf
Guyiya cenge durur nice güzerân saf saf

Seni seyritmek için rehğüzer-i gülşende
İki canipde durur serv-i hıraman saf saf

Leşker-i eşk-i firavan ile cenk itmek için
Getirir ²² mevcilerin lütce-i ümman saf saf

Cami içre göre tâ kimlere hemzanusun
Şekl-i sakkade gezer dide-i giryan saf saf

Gökte efgan iderek sanma geçer hayli külenk
Çekilir küyuna mürğan-ı dil-ü can saf saf

Ehl-i dil derd ü gamına nimetine müstağrak
Çekilirler ²³ Keremin hanına mihman saf saf

Vasf-ı kaddinle hıram itse alem gibi kalem
Leşkeri satrı çeker defter-i divân saf saf

Köyün ²⁴ etrafını uşşak dizilmeş güya
Harem-i Ka'be'de her canibe erkan saf saf

Kadrini seng-i musullada görüp ²⁵ ey Baki
Durup el bağıyalar karşına yaran saf saf

Ferman fermây-ı iklim-ı Rum Gazi Sultan Murat Han, aleyki rahmet

²² Litograf. 1276 tarihli İst. Müsika-i Humâyun Hz. Mülûkâne Matbaasında basılan Baki Di-vanında gönderür, şeklindedir.

²³ Çekilirler, lit. da dizilirler

ve güfran hazretlerinin eyyam-ı devletlerinde ve zaman-ı saltanatlarında adl u adalet yerinde, saltanat kemalinde her vech ile her taraftan fethu fütühat, gündüz mesirelerde, gice mahitablerde, sayesinde bulunan meşhur meddah Kız Ahmet Efendi'nin rivayet ettiği Kapucubaşı hikâyesi -taklitleriyle beraber- Asitane-i âliye'de Aksaray Yüksek Kaldırım denilen nam mahalde Kapucubaşı ağalarından Hacı Numan Ağa demekle meşhur, gayetle zengin bir kimesne olup, nice ağır memuriyetlerde bulunarak, devlet kapusunda asla, zerre kadar, lekelenmemiş ve fukara babası, yedi iklim dört köşe namı yürür, konak kapıları küşad. Anadolu, Tosga, Gega, herhangi yandan olursa, İstanbul Yüksek Kaldırım'da Hacı Numan Ağa'nın konağı deyüp gelirler. Niçin? Badı hava yeyip içip yatıp kalkmak ve meşguliyetleri ande hal olur. Nice Mezkûrun konağında ayrıyeten bir kovuş, serapa misafir odaları olarak...

Numan Ağa bazen uşağına, "Hade Rıza odaları gezelim" der de gider. Evvela Kapunun birini önden uşak açar. Ağası bakar ki yalnız Anadolu'lu. Selam verdik de, "Uleykume selam dayı" deyince, dedi; "Hemuşeri bu dayılık bize neden isabet etti?" "Öyle efendim.. Bizim memlekette senin gibi sakallı ad...a kökten dayı dirlir." dedi. "Nerelisiniz, teşrifiniz?" Didi; "I...I. teşeddüf ne olaye, aman şunu bir daha diyivür." "Nerden geldiniz derim." "Ha şöyle Gastamonu'dan gelduh avradunu..., Buraya gelduh." "Ben de senin silsileni, eyi mi?" Lakin uşağın benzi atar da, anlara darılır ki efendiye abes-i lisan idersiniz diyu. Efendi der ki; "Rıza anların ısdılahı böyle, Kötü belleyiş değil. darılmak olmaz." diyip de döndü. "Ne istersiniz" diyu sordu. Dedi, "De... de... kötü para vür." "Al" dedi de avuç ile altunu gördüğü gibi, "Aman bunun gerisi çok mu?" demeye başladı. "Ne halt eder, soyacak mısın beni?" diyerek yanındaki kapuyu açtı. dedi; "Selam ve aleyküme selam rahmetullahu ve bereketuhu" "Amen yeganım sana bana borda geldi, iş guni abdal merhaba ya seydi" deyip de ayakta el çırparak "Vuy, vuy, vuy" "Hacı baba bune Arap havası mı?" "Yeganım sana fena gördü çoh memnun" "Ağnaşılmaz karmakarışık bir laf amma ne ise" deyip

²⁴ Köyün, lit. da küyun.

²⁵ Görüp, lit. da bilüp şeklindedir.

bir miktar akçe dahi onlara ihsan etti. Andan diğer kapuyu açtı. Dedi; "Selam akıbet-i şerifiniz hayır olsun" "Yefendum sımakakafe more" "Yok oğul ber Arnavutça meşke gelmedim, iki çift lakırdı edip gidecoğım" dedi. "Siz Toska'mı, Gega mı yefendum, ne istersin söyle. Ben, pacaci lazım. Paça yefendum, kazan yefendum, çanak yef..., çömlek yef..., kaş yef..., kepçe yef.." "Bunların hepsi ben miyim ay oğul?" "Siv zere lazım yef.." "Al bakayım sen de" "Havruz efendim" dedi de bir miktar akça verip savuştu. Andan alt yandaki kapuyu açtı. Dedi, "Selam" "Akıbetun hayır olsun efentum . Hoş keldun, sefa keldun. Hoş kademler keturtun. Biz de Tirebuzan yahı uşahlarındanuz. Vakti ile sizin kibi efentulere köle getirürduh; safaruduh, savaruduh, para kazanuruduh." "Ey ey artık paydos, birez de ben söyleyim." "Söyle efentum lakurtu teduğum karşuluklu olmalı. Ben söylemeliyim sen dinlemeli. Sen söylemeli ben dinlemeyulum." Ağa dedi; "Daha benim söylediğim yoh a" "Söyle efentum tarulma söyle. Beni hep efentular sever. Azdan çok anlatırım, öyle kevezelikten hoşlanmam. İstemem ki efentumun paşunu ağırtayım." "Besbelli artuk sus anladuk" diyerek bir mikter akçe de onlara verip geri çekildi. Kendi böyle sahavet madeni bir zat idi. Günün birinde oturduğu yerde bir endişeye meşgul olup gözü dahi doluhlamada. Etbaalar dışarda telaşde. "Efendi ağlıyor gibi, şunun sebebini bir anlasak. Hade Hayrettin, efendiye bak. Niye mahzun olmuş?" "Efentuya pah tersun mutfaha kim pahacah? tefterler pentetur. Şimdi zazavatçı keleş. Hisab etüp pahmalu. Para verup almalı. İki harpuz bir koltuhda sığar mu?" dedi. "Vay amma da gevezeymişsun. Ben sana bir çift laf ettum, bu kadar uzatmak olur mu yahu. Hade İslam sen git" "Ben cideyim yefendim. Şöyle bir soruşta pe.. pe... pe... pey.." Hüseyin de orada dedi. "Bu heç annadamaz. Lafın yarısında yudeye. Ben varırım" dedi. "Hadi seni göreyim" dediler. Huzuruna çıktı. "Merhaba" diyerek. Ağa kalbinden "O ne ya.. bu ayı nereden çıktı?" "Şey efendi niye ağlayusun?" "Ulan ne umurun senin hey ayı!" "Ha, hele şuna bak cık!.. Ey ne bağıırırsın sana adamca laf sorayın. Niye ağlayasun, bana mırılavivür" "Ulan defol şimdi" "Adam sen de iyusun hoşsun emma bazı defa adamı köpek gibi ısırıyısın" ağa hiddetlenerek "Gel deyu çağırmaya başladı. Deran uşak içeri girdi. Dedi, "Şunu karşımdan defet" "Hede dışarı!" deyip kovunca, "sigtir, ben ona

laf söyleyem. O bana cinleniye" diyerek dışarı çıktı. Kaldı uşağı, dedi; "Efendim zat-ı aliyeniz sükût ettikçe bendeleriniz deryada gark olmak icab eder. Sizin nur cemaliniz güldükçe bendeleriniz sayenizde mesrur oluruz" dedi. "Yok yok Rıza hamdolsun hacca dersin, saye-i şahânedâ, iki defa gitmişim. Vaziyet dersin pek çok. Fakat zürriyetten mahrumum. Cenab-ı Hak bir evlat kerem itmedi. Anın için bazı mertebe hatırıma geldikçe mahzun oluyorum" dedi. "Sadaka vermekle kabul olur efendüm" "E, vermiyor muyum?" "Veriyorsunuz amma efendüm yolunu bilmeyorsunuz." "Yolu nasıl?" "Her sadaka verdiğin fukaralara haktan evlat için temenni ittirmeli" Andan başladı tekkelere, medreselere, her kime verdiyse evlat ısmarladı. Bir de öteden "Biz gelduh" deyu omuzunu oynatarak, dil bir karış dışarda, doğru ağaya gelip dışarda, doğru ağaya gelip "De, de baa para vir" Baktı ki fukara. Çıkarıp bir avuç altın verdiği gibi çıldırdı. "Aman bugün hepsi benim mi?" Dedi "He senin" "Yemin et geri almayacağıma" "Şu anı hakkı için senin" "Ne kerbatarsun" diye başladı. "Ah, ah" demede. dedi, "dur şimdi sen sevinç ile duanı şaşıracaksın. Bana evlat temenni et" "O teremenniyyi bilemeyem. O laf ne olaye" "Benim için evlat dile tanrıdan" Allah deyu birkaç defa birbirinden yükse sesle bağırınca ağa dedi; "Ey işitti artık dileğini söyle" "Zaptırcıbaşı Hacı Efendiye beşyüz teyne elvat vür" dedi. "Karınc amıyım ben, a pezevenk yoksa karıyı kuluçkaya mı oturdacağım" "Sen bilürsün" deyüp gitti. Nihayet böylelikle haremde de bir vızıldır koptu. Hanım "Ay amman ammanun, o..... karnarsı bu konakta da etten başka birşey pişmez. Aman ne oluyorum? Benim pahtım böyle. Annımın karayazısı" diyerek ovun ovun gelmede. Arap halayık karşısından derakab dolaba koşar. Vurarak velveleyi koparmağa başlar. Ard arda "Çapuk çapuk a Ayıvaz, Ayıvaz" Ayvaz da aşağıdan "Elinin körü köpeoğlu. İnç gandar gölürtü. Ulag hanım ufendinin bahtında annı vuar. Üstünde yazısı vuar, Afendi gelsin harama. Vallah annamam ki -inç gases do geç kışer²⁶ - bir daha tekrarlar böyle arka arkaya. "Pam çi hasgısa²⁷ amma gedeyim afendiya -nayığ en gı has gına²⁸ amma" ağaya gidip "Efendüm

²⁶ Ermenice "Gece yarısında ne diyorsun?" demektir.

²⁷ Ermenicede; Bir şey anlamadım

²⁸ Bakalım o anlar mı?

²⁹ Dur anlatayım

sizin tercüman halayih geldi bilürsan?" Ey ne olmuş?" "Gasır şindi hasgısınem²⁹ "Ulan ne diyorsun budala mı oldu?" "Hayır canım ina divanhanan var. Simi glörel olur gı has gına" "Ayvaz bu lakırdının nısfını ağnayorsam da, annamadıklarım içinde kayıp oluyor. Bahçe duvarı ki yihılırsa, duvarı yihıldı yoh. Sanki -Inç zan vor gıhane³⁰ bilürsan? "Yok bilmem vesselam" "Canım engandar gurilti şamata Şamdan mı kırıldı teha -Yesgasem³¹ gurilti şamata. Emgase³² gırıldı şamdan canım haramdan istiyorlar." "Hah söyle söyle" dedi de hareme gitti. Ne gördü? Hanım yan gelmiş eli annında "Aman vay vay" "Hanım ne oldun?" "Aman laf etmeye nefesim çıkıyor mu? Beni söyletme" "Canım efendim hanım bu söylediğin lakırdı deyil emi?" "Aman dört tarafımda bir gırılılı var" "Bir yerden mi düştün?" "Yoh gözüm de kararır" "Eeh şimdiye kadar göyle idi şimdiden sonra kara göz fena mı?" "Ne bileyim a afendüm, yüreğim bulanır." "Limonata iç" "Ağzım sulanır" "Çuha sünger al ağzına" "Hararet de var" "Su iç" "Başım yastık ister" "Ey yat" "Aman işte böylesiniz, efendi keyfsiz olsa hekim Buhara'dan gelir. "Hanım kimin vazifesi?" dedi. "Ne?" "Şimdi hekim gelsin."

Numan Ağa'nın haremine hekim gelmesi

Ol saat konağın hekimini getirdiler. Baktı hanımın navzına. Dedi "Navzın biri pek sıcak öbürü pek soğuk. Sadrına bakalım olicak" Dedi Ağa ki; "Buna ılıcak iletmi desek?" Bir şeye karar olmayınca savdı. Firenk hekim geldi. "Boncorno sinyör" "Boncorno kaptan. Bizim hanıma bir baksanız." "Ne? Bunun iletmi içerde" "Eh gayrısının iletmi burnunun ucunda mı?" "No proşol dol dol" "Ne söyler sinyör?" "Ne sanki, derim bunun karni oter. Bole dom dom öyle." "Biz ona geçende bekçi davulunu yutturduk da onun için olmalı" "Ey sonra, ne ne? Yazarım bir reçeta götürür spesiçara. Bir şişe matbok gelecek." "Matlok senin olsun" dedi de savdı. Dedi; "Yahudi hekim gelsin bakalım o ne halt eder?" Etbanın biri gitti. Dedi bezirgan, konaktan efendi ister hade gidelim." "Buyun biryere yitmem" "Kuzum

³⁰ duvar yıkıldığı zaman ne ses çıkarır bilir misin?

³¹ Gürültü, şamata

³² O der

hekimbaşı, etme eyleme hade gidelim." "Ee... yitmem dedim zorula mı bu?" "Yook, yalvar olurum hade gidelim." "Ee yitmem dedüm. Bitti vesselam" Ande olmadı ise geriye ay det idüp konağa, efendisine, nice olduğunu ifade etti, dedi: "Ah dayıremde şu yahudiye getirecek adamım yok mu?" Kahya neman kalktı Dedi: "Efendüm Süleyman Ağa'nın kardaşı var, İbrahim, o getirin." "Hani o nerde?" "Bilmiyorum efendüm bir ay var yok geleli. Kastanbolla. Bir yere sığmadıydı da ayrıyeten bir kovuş yapılmasını emir ettiydiniz." "Ey işte o, çağırın." dendi. Oysa uyuyor, horul horul ses vermede. "Ey ne va be?" "Kalk!" "Ne kalkayın dihe raftadır görmeyo musun?" "Yok efendü ister seni" "Niye ufendi üşeniyo mu gelmeye?" böyle sayıklar. "O gelmez. Kalk!" Ne hal ise kalktı. Merdivenden yukarı çıkmada. Konak başladı sallanmaya. Dedi ağa, kahyaya: "Kahya hareket-i arz mı ne? "Hayır efendüm galiba Süleyman Ağa'nın kardaşı yukarı çıkıyor. Süphanallah. Zahir bunun yürüdüğü zelzele çıkar." "Öyle mi?" "Öyle efendüm." "Vay anasına konak yıkılıyor sandım." Bir de yukarı, divanhaneye, dekliye sırtını verdiyse, konaktır., çatır çatır ötmeye başladı. O ara içerden ağa, "Aman Kahya ne oluyor?" "Korkmayın efendüm, Süleyman Ağa'nın kardaşı bir yere dayanmıştır." derken dışardan nasıl gegirdiyse içerden bu defa Ağa, "Kahya harik mi var?" neyse efendüm. "Bu toz ne ya?" "Hayır sultanım, Süleyman Ağa'nın kardeşi gegirdi." "Dehey meret adam, şu gelsin bakalım nasıl adammış?" derken bir baştır odadan içeri girdi. Mübaliğa olmasın, yarım saattan sonra gövde girdi. Odayı muntazam gezdikten, şaşırp dil bi karış dışarda; "Merhaba, biz gelduh, ne mırlacaksan mırla da gideyin." "Vay anasını, bu ne lügat?" neyse Ağa dedi, "Çarşıda yahudi hekim var onu getirebilir misin?" "Füt eşşek gibi" "Hade indi eşek gibi getir." "Ee hınzır yangır iderse, hemen şöyle gafasını goparayım mı?" "Yoooh sakın ha Şöyle kendisini alıp gelmeye bak." "Pök güzel" deyip, doğru hekime gitti. "Merhaba cuhut enşeri, nasi terbiyeli adamsın, bağa laf haruşturma, hadi galh gaptırı Paşanın gonağına" "Ay şakin ay deminden yitmedin de şimdi seni ile mi yideceğim? Ande açıl bahalım." "Ulan bağa mı küfürler, seni cuhut, cuhut, cuhut" diyerek, vararak dize çıkınca "Ee enşeri çiftler kabarmaya başladı. Bilmen şöyle bir deynek kütledeyin ki bir eşek tepti sanırsın ha" Şimdi Yahudi kahkahayı kopardı.

"Ay bayıldım, ulan mezele mi yemişin donuz. İşte taciz itmeyin." Bir takrib elini kulağına taktı da aldı sırtına. Hekim de, "Ee müslüman, yok mi cankurtaran?" Bir ikisi almak için hareket itmede. "Yel, yel, aferim, kurtar benü efendüm:" Mezkur babayın kim geliyor deyî iki yanına bakmada. Gördüler ki Gülyabani gibi. Ürküklerinden, "Yok, yok hemşerüm gelen giden yok. Geleninbile anasını.." Dönüp birbirine "Neyimize lazım." diyerek geriye avdet ettiler. Yahudiye konağa getirip, pıraff deyî divanhanenin orasına bıraktığı gibi yahudi. "Ay götüm kırıldı." "Efendim zorunan getirdim." "Ne ola?" "Geldim amma bakmam" çıkıp gitti. "Canım hekim başı bak" "Ay nasi şey allahi seversen. Bakmam dedim a" Ağa, "Hadi şu İbrahimi çağırın" dedi. Hekim, "Çağırma o allahın gazmasını ba...ba... bakarım. Hade indik" dendi. Hekim navzina bakınca, dedi. "Yözinizde bir karartılık?" dedi. Hanım. "Evet" "Göynünüzde bulanmaklık?" "Evet" "Ağzınızda sulanmaklık?" "Evet" "İçerde bir hararet?" "Evet" Ağa dedi; "Yahudi bu evet illeti yeni mi çıktı?" "Dur efendüm, sen patlama" dedi. "Sen patla çift" "Ey efendüm, bir iştehsizlik, mizaçsızlık?" İşte birçok evelerden sonra dedi. "Efendüm, muhtağa edüb kavli guyame, siz yebesiniz." Şimdi evlat arzusu çeken efendi, ehli için, gebe dense ne olur? Heman, "Ne dedin yahudi ne dedin ne ne, ne?" Hekim aceba hata mı ettik deyî korkusundan "Ay ay ay efendüm" deyip de parmakları ile işaret, Yanbolu kebesi var mı?" "Yahudi saçmayı bırak eğer ehlim gebe ise senin ağzını cevherle doldururum." "Ee nafile korkmuşuz efendüm. En yebe en sekiz tane var içerde." "Ne halt eder köpek yavrusu mu?" "Bilmem içerde civıltı çok. En bundan sonra ebe kadınlar yelip bakmalı." Ağadır külliye bahşişlerle hekimi yola koyup ve arada gel git, bah deyî tembih eyledi. Badchu Ağa dışarı çıktı. Dedi, "Ne duruyorsunuz ağalar?" Dediler, "Ne var bir yer mi tutuşt?" "Yok ebe isterim ebe, her kim getirirse yüzer gurus bahşiş vereceğim." Der. İşiden sokağa çıkar. Arnavut der ki, "Toşga'da var yefendim bir ebe. Uzak mora vallaha, hay anasını" Bir taraftan laz Tırabızana, Kapucu da "Yulan Gastamona'dan gelkeziman'ın gadın ninesi var. Ebelihden annar emma, küt olmuş. Varır elctürün" İşte her biri bir yana. Şöyle ki o günü, çok yalan olmasın, altıyüz altmış ebe kadar cem oldu. O gün baktıldıktan sonra arada ebe ve hekim bakarak nihayet vakit tamam

olup, Cenab-ı Hakk'ın inayeti ile bir erkek evlad zuhura gelir. Ağa müjdesini alıp hareme gittikde, çocuğunu kundaklayıp, "Allah Taalâ ömrü ile muammer cyleye" diyerek kucağına korlar. Şimdi Ağa çocuğu eline alır. Çağılığmdan, "Oğlum, vay gidi oğlum vay. Ebe kadın bunu Midirliye mi bindirsek, taya mı?" Ebeler birbiren bakarak, "A! Bi budala olmuş. Baksana dil de çıkarıyor. Aa Allah itmesin. Halince kırkbeş kocaya varmışım birinden görmedim bu evlat budalalığını." Her biri bir göna dönerler. Efendiye "Efendüm daha Midirli bilmez, çocuktur. Şimdilik bir isim tesmiye itmelisiniz. Kayide üzre." "Pederi kulağından üç defa ezan perdesinde "Şevki Bey" diye çağırır. Badehu beşig tertibi hanıma "Hanım tayalardan hangisine?" derken, hanım dedi, "Allah etmeye, Cenab-ı Hak bize evlat ihsan etmiş de, tayalar elinde mi bırakayım." "Ay vallahi olmaz hanım, bilemezsin çocuk makulesi lakırdı anlamaz. İdemezsin, tacizlik virir." "Hiç de değil herbir hususu ile Allah Kerim niçin bakamaz mışım?" "Ey, ey sen bilirsin" dedi. Bir gündüz vakit çocuk beşikte uyurken hanım nenni söylemede. Ağa, çubuk elde, hareme gideriken, neniye tesadüf iderek, dedi, "Aferin hanım, ne de güzel ses maşallah. Nenni de yolunda aman şunu dinleyim." dedi de air ağır cıbığı tüttürerek yürümede. Hanım içerde:

"Nenni oğlum nenni

Uyusun da büyüsün nenni

Tıptış tıptış yürüsün nenni

Efendi babasına akbıyıklı görünsün nenni"

O ara Ağa, oda kapısını çıt çat açıp içeri girer. Hanım başlar, "Efendi kapıyı yavaş kapa, çocuk uyanır nenni. O tahtaya basma gıcirtısından çocuk uyanır nenni." "Basmam" "Çıbığı tüttürme duman genzine kaçır nenni" "Al, hiç içmem" dedi de elinden terkeşi fırlattı. "Aman sesini yavaş çıkar, çocuk uyanır nenni." dedi. "Sen niye bağıryorsun?" dedi, "Ben nenni söylüyorum nenni" "Bu zengin nennisi, karı nennisi fena. Ne kibi mesela hizmetçisi yok. Çocuğu kendisi bahacak, yemek ve her hizmeti keza" Karı aşağıda hizmette, çocuk beşikte ağlamaya başlar. İşini bırakır, eşiğin başına geçmeden, kocası da gelip sokak kapısını çalar. "İşde baban olacak herif geldi nenni" Kocası

dışardan "Aç" deyi çalmaya başlar. "Kapı çalmıyor nenni" Çocuk ağlamayı artırıncı hanım hiddetlenerek "Taş doğuraydım, doğurmıyaydım seni nenni, möhlüz keratanın oğlu nenni" Mazkur sokakta. "Dahay anasını... nennisine... Daha bekliyeyim mi?" Bu hallar böyle.

Gelelim Şevki Bey giceleri beşikte ağlamasında. Ağa, hanımı sesler. Hanım kalkınca, çocuk uyandı. Hanım da yarı uyku yarı uyanık "Aman, bsöz yerine gelirse, evlat benimdir derşin. Sen salla" "Gördün mü nası ideyim." dedi de başladı "Ee, e, e" "Vuaa, vua" bağırdıkça mezkur "Ec, e" o bağıırır çocuk bağıırır. Hanım uyanır. "Ay efendim ne bu çocukla muhabereye mi çıkıyorsunuz? dedi. "Ne bileyim, anın dilinden siz anlarsınız. demedim mi ki taya tayin idelim, niçin razı olmadın?" "Eh ben bakarım" deyip dolap makamında e,e, e, e, bostan dolabı mısın hey "İşte böylelikle pederinin saltanatı üzre büyüyüp sinni bülûğa iriştikde, müderrisler tayin ve bir iki hatim indirdü. Nihayet onsekize kadem bastı ve gayetle güzel hüsne malik, lakin bütün konakta sokağa çıkmak olmadığından, canı sıkılırdı. Pederi de gezdirmek ister amma nice ideyim diye mülahazada iken hatırına geldi.

Numan Ağa'nın mahdumunu gezdirmeleri

Deran hekimi getiren İbrahim'i çağırıp dedi, "Benim mahdumu sokağa çıkar gezdir eyi mi?" "O kim olaye, neyi gezdireyin?" "Şevki Bey'i" "Enah mi?" "sus ne halt edersin?" "Ne bileyin bizim melmekette taze doğunca çoblaz derler, ızcuah büyüyende enih derler." "Neyse, seni götürüeyin, eyi gezdir, Mukayyet ol. Yanından ayırma!" "Ayırman. Şöyle gezdirme değil ki anasüğü bile...de, ee saga ne olaye? Ben oğa söyleyeyem sağa kötü didiğim var mı?" Badehu Bey at ile İbrahim'in yanısıra gideriken tiryakinin biri afyonu yutmuş, eşiği binmiş, elde cıbıh tüttürerek terennümle gidiyor. Bunlarda hizasında gelmede. Güya yoldan çıkmamak için, "O, şey, baa bah, garşıya geç. Beyufendu geliye" O eşitmez. "Hey babalılıh girateres" "I, ı" O kadar dalmış ki yine yoluna devam itmede. Yaklaştı, şöyle git, böyle demeye meydan kalmayınca emen seyirdip merkebi nası kucakladıysa, tiryaki üstünden yükselince "O ne be hay anasını, bizim eşek kanatlandı mı ne, dur, ne oluyoruz?" demeye kalmaz, karşıya geçirdi. Daha ileri varmadan. -Bir

nazenin takmış takıştırmış, yanadaki al yaşmakdan dışarı vurmuş, salınpıdır bin naz ile, şive pesendim gelir. Gamze-i pürçini gazep canım efendim gelir.- Fehvasınca beyi gördüğü ile. "Ay ne de güzel aman yarabbim" demede, arkasından kadın ninesi "Dur, dur, bakayım. Oh maşallah, kırkinkere. Tu, tu, tu. Görüneyim bari. Belki beğenir de beni alır." Mezkure "Aman valide sende neyini alacak?" "Hadi külhani nem var?" Benim daha yaşım sekseninde yok. Saçlarımın ağarması kahrından dişlerimin dökülmesi nezleden zahir a kızım." Lakin yine hanımın gözü beyde. İbrahim farkına varıp dedü, "İ, şey baa bah. ganeuh ne gırdıyorsun öyle?" "Aman sende nası da gördün?" "Deyip "Gaç gaç demede." Seni yellov seni hah ha hele şuga bah" "Ulan sen ganeuhsun" deyince geriden Arap Halayık, "Ula cenabet, sen bizim kadına der goncoloz." "Hele şu garantih gicöye sikdur." deyup geçiverdi. Böyle hengamelerle bâzan gezmeye çıkarlar seyrangah mahallerde eylenirlerdi. Lakin Bey bir alakaya düşer olup, güngünden zayıf kalmada. Nihayet yatağa yattı. Şöyle ki, ölüm niyetinde Hekimler bakıyorlarsa da, bir vech ile müfid olmayup, yine yahudi hekimi getirirler. "Efendüm bu hastaliksizin nüfisinizla eyi olur." Dedi, "Nası lakırdı o" "Efendum sizin eliniz uzun demeli idi kılunuz. Zira eluzun demek hata" Dedi, "Ben söylerum, ilacin ezalarını siz yazar yaparsınız." "Niçin, sen yapamaz mısın?" "Yok, size mahsus" "Nası ilaç bu?" "Ben söylemeliyim siz yazmalısınız. Çünkü o ezaları biz bulamayız." "Nası eza imiş söyle" dedi. Aldı kalemi eline, dedi, "Yaz efentüm yüz dirhem habar almak" "Böyle eza olur mu?" "Siz yazın" Yazdım. "Yüz direm de kavuşturmak" "Ey" Yetmişbaş direm sarmaşdolaş" "Yahudi budala mı öldün böyle eza işitmedik asla. Bu nası şey?" "Yaz yaz anda" "Vay, zor da var şuna bah" Daha "Yüzelli direm koklaşmak, elli direm cilve" "Yahudi daha çok var mı?" "Bitti. Bir kab havanda döymeli, şaka bezinden sözmeli, cönbiş kadeh ile akşamları içmeli. İşte böyle" "Merak verme söyle" dedikde dedi, "Canım beyefendinin bir oyuncayı var. Ya kız ya oğlan. Hastalığı bu çaresine bakmalısınız" Bادهu akranlarına ısmarladı. Alakası kimde olduğuni anlamak için. Anlar dahi beyin navzına bir takrib ederik annadılar ki alt yandaki sokakta, bedesten kethüdasının kerimesi Sabire Hanım. İsmi ile mücemma gayet güzel mübessit darıhsı sövlevisi vürüvüsi. oturusu. bakısı

elhasıl güzel içinde güzel. 14-15 yaşında, aman el aman, afet-i devran, bir karış gerdan, benler püskürme. vücudu endam, aynısı baştan tırnağa dek, mahitabanın kendi bütün bütüne efendim, fehvasında. İşte validesine anettılar ahvali. Validesi geldi beye dedi, "Oğlum nasısın?" deyi sual eder. Bey ancak onda bir kelam edebilir. Dedi, "Benim talehim mi, senin mi ne bileyim, bedesten kethüdası kerimesi Sabire Hanım'ı gelin vermek için Efendi Pederinle söylemişler, aman yarabbi, bir an evvel şifalığın ihsan itmenize niyaz iderim. Bari mürvet göreyim. "Hemen uykudan uyanır gibi yataktan kalktı, oturdu. Dedi, "hani kız geldi mi, ben artık eyiyim. Ne yapacaksanız yapın." Dedi, "Oğlum sana kız kılığı olsun, onun için mi keyfini bozmuştun?" "Bozarım ya ne sandın. Hadi indi çabuk olursa o olsun. Başka kız lazım değil." Bادهu resmen görücü gidildi. Andan kararlaşıp, tarafeyn vekalet alındı. Düyün tekmlil olup güveyi girecek. Gerdek odasında hazıran hatunlar, nisvan adetlerini görüp dışarı çıktılar. Geline güveyiye teslim itmek için, bir hatun içerde kaldı, ki yenge kadın tabir olunur. "Gel kızım" deyüp teslim idecek. Kız bir vech ile harekât itmeyinci, dedi, "Gel kızım dünya adetleri bu, imtina itme" kız dahi hezar istigne ile, elele nihayet oturdular. Dedi, Yenge kadın, "Beyim, duvağını indir." "Niçin, kendi endiremiyor mu?" "Ay bunu siz indireceksiniz." "Ey indirdik işte, ha şöyle maşallah elmas gibi." "Ey ne vazifen elmas olmuş, sırça olmuş. Amma gevezeymişsin." der. kalpten. Şimdi ikisi de sus oturuyor. Biri bir yana öbürü öte yana dönmüş. "Böyle sus mu oturacaksınız beyim?" "Ey be ne yapmalıymışım ya?" "Lakırdı et, onu siz açacaksınız." "Ey lakırdı işte ettim, o da söylesin" "Hiç söyler mi o?" "siz söyleyip söyletmelisiniz" "Nası ideyim şunca müddetten beri arzını çekerim, yanıyorum, böyle şeyler söylemeli ay efendim." "Hey baksana, senin aşkından yandım, tutuşdum, sonra kavruıldum eyi mi?" Sabire Hanım iki eliyle ağzına tutarak, yalnız bir istigna, Laf yok. "Ey hatırıma geldi" dedi. "Bey siz sabahları hangi kahveye çıkarsınız?" Murat, söyletsin deyi. Amma yine söylemez. Yenge kadın dedi, "Beyim, nisvan tayfesi kahveye çıkar mı? Bu ise kız oğlan kız, ne kadar uzak." dedi. Bey, "Kasten söylerim ki bir kelam etsin deyi Yine söylemiyor, eyvah" dedi. Bey, "Dedilerdi, bedesten kethüdası Etem Efendi'nin kerimesi gayet güzel her vech ile. Amma söylemez, dilsizdir deyi." Sabiha Hanım'dır

çenesini kısarak, "Ay niçün olayım dilsiz?" dedi. Bey "Ha aman ne güzel de söylersin, dilini ben yiyim de götünü de annen yesin eyi mi? Hele oh söylettim a" "Ay neler söylersin" deyî beye bir çimdik. "De oynama ben de seni çimdiklerim ha!" Ben, sen... eyiden açıldılar. Birbirlerine laf, gülmeler derken yenge dedi, "Ey artık ben gideyim." "Git ya geç bile kaldın. Seni hala gitti belliyordum." "Ya öyle mi oldu şimdi? Eh allah dirlik düzenlik versin." diyerek çıktı gitti. Bunlar biraz müsahibetten sonra, kalkıp Cenab-ı Hak'dan temenniye iki rekât namaz kılıp badehu camehak serili, murat alıp murat verdiler. Çün sabah oldukta hammam, mader, pederlerin ayağını öptüler. Sefay-ı hatırla nice nice zürîyetler yetiştirerek bakî ömürlerini zevk u şevk ile geçirir deyî böyle nakliyetler, şikestey-i beste Sürc-i lisanında var ise af oluna.

HİTAM

